

An Approach to the Teachings of the Islamic City Concept for Today's Urban Planning

Sarah Harzandi ^{1*}, Mohammad Masoud ² and Naser Barati ³

1. PhD student, Department of urban design, Faculty of architecture and urban design, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran

2. Professor, Department of urban design, Faculty of architecture and urban design, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran

3. Associate Professor, Department of Urban Development Engineering, Faculty of architecture and urbanism, Imam Khomeini International University, Ghazvin, Iran

* Corresponding Author, sarah.harzandi@gmail.com

ARTICLE INFO ABSTRACT

UPK, 2022

VOL. 6, Issue 2, PP, 41-59

Received: 25 Oct 2021

Accepted: 22 Apr 2022

Research Articles

KEYWORDS: Islamic city, Justice, Social nature of the city, Urban body, Sadra's philosophy

Introduction: One of the problems faced by societies in the present age is the separation of man from spiritual foundations and focusing on the material aspects of life. For more than a century, the category of the Islamic city has been the focus of researchers for various purposes. But we see the existence of many questions, ambiguities, and unknowns, as well as incorrect assumptions in the field of the Islamic city. Considering the poverty of scientific theorizing in Islamic societies and the production and export of knowledge on the one hand and the theoretical capacity of Islamic worldview and ideology in solving urban problems and issues, on the other hand, it is necessary to systematically identify the quiddity of the Islamic city in order to use it in urban planning with the ability to respond to the requirements of the day of urban planning problems of the world.

Methodology: This research is fundamental in terms of its purpose and descriptive-analytical in terms of its method. In the collection of data in this qualitative research, documents and library resources were used, and content analysis and meta-analysis methods were used in the analysis of the findings.

Results: The results of the research indicate that after the documentary studies, the studies conducted in the Islamic city so far can be classified into four main categories: The physical aspect of the Islamic city, the social nature of the Islamic city, the governance and management of the Islamic city and the relation of philosophy of Mulla Sadra and the justice aspect of the Islamic city. Secondary concepts of the physical dimension include mosque-orientation, introversion, neighborhood orientation, and naturalism, which include 11 primary concepts and 50 primary codes. Secondary concepts of social nature include social security, civic ethics, social supervision, social participation, social justice, social duties, strong social interactions, and neighborhood, which include seven concepts and 50 primary codes. Secondary concepts of governance and management include divine sovereignty, Islamic management, and economic prosperity, which include six concepts and 28 primary codes. Secondary concepts of Mulla Sadra's Islamic philosophy and social justice include utopia policies and leadership, citizen participation, utopian justice, and Process growth and development, which include four concepts and 9 primary codes.

Discussion: The results of the meta-analyses show that none of the mentioned discussion groups can explain the nature and meaning of the Islamic city in a testable way for various possibilities of place and time, lonely. Based on the studies and analysis, considering the existing

Cite this article:

Harzandi, S., Masoud, M., & Barati, N. (2022). An Approach to the Teachings of the Concept of the Islamic City for Today's Urban Planning. *Urban Planning Knowledge*, 6(2), 41-59.

Doi: <https://doi.org/10.22124/upk.2022.20907.1695>

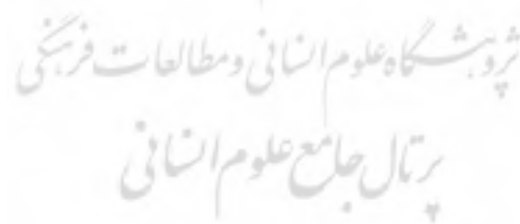

issues and the lack of a comprehensive definition of the concept of the Islamic city, it can be said that there are many theories and viewpoints in this field, which are numerous and each of them has a different direction and attitude. At the same time, they are not complete, in dealing with what the Islamic city is, what is most noticeable is the need to reach a common and fundamental point in the theoretical field so that the foundation of Islamic urban planning activities can be based on it. A theoretical concept that is able to respond to the needs of the day and existing problems of the city and urban development and has the ability to be used in different geographical and time intervals. In a sense, the Islamic city includes all the definitions that have been examined and proposed in this research, but none of the existing opinions alone provide a comprehensive definition of this concept. In fact, we need to present a holistic definition that, while removing the misunderstandings of the existing views, has the ability to appear in different contexts and possibilities. Based on the results obtained in this research and considering that philosophy is a powerful tool for providing theoretical infrastructure in scientific fields, benefiting from Islamic philosophy to present the concept and essence of the Islamic city provides the expected coherence. Therefore, "Islamic city" is a relative concept and it is not possible to clearly judge any city and call it Islamic or non-Islamic or build a completely Islamic city. What is important is to try to be on the right path and realize the main feature of the Islamic city, which is justice, so that the residents of the city move on the path of their perfection. The more a city can provide the fields of the realization of justice in the social, economic, and physical fields, the closer it is to this concept and the less successful it is in this direction; it will distance itself from the concept of an Islamic city.

Conclusion: The Islamic city does not have an absolute nature and has a relative nature. Based on justice, cities can move towards becoming more Islamic during their degrees of perfection. Islamic city is a process, not a goal.

Highlights:

Avoiding objective repetition of elements and functions of Islamic cities in the past and the ability to respond to the requirements of the day of urban planning.

رهیافتی به آموزه‌های مفهوم شهر اسلامی برای شهرسازی امروز

سارا هرزندی^{۱*}، محمد مسعود^۲ و ناصر براتی^۳

۱. دانشجوی دوره دکتری، گروه شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران

۲. استاد تمام، گروه شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران

۳. دانشیار، گروه شهرسازی، دانشگاه بین المللی امام خمینی، قزوین، ایران

* نویسنده مسئول: Sarah.harzandi@gmail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

دانش شهرسازی، ۱۴۰۱

دوره ۶ شماره ۲، صفحات ۴۱-۵۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۰۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۲/۰۲

مقاله پژوهشی

بیان مسئله: گرچه در یک قرن اخیر، مقوله شهر اسلامی مورد توجه پژوهشگران بوده است؛ همچنان شاهد وجود سؤالات و ابهامات بسیاری در این زمینه هستیم. با توجه به فقر نظریه‌پردازی علمی در جوامع اسلامی از سویی و ظرفیت نظری جهان‌بینی اسلامی از سویی دیگر، نیازمند شناسایی ماهیت شهر اسلامی جهت کاربست آن در شهرسازی با قابلیت پاسخگویی به نیازها و معضلات شهرسازی روز دنیا هستیم.

هدف: هدف این پژوهش، بررسی چستی شهر اسلامی و ضرورت‌های شهرسازانه مبتنی بر آن، تحلیل رویکردهای حاکم بر مطالعات موجود و ارائه مفهومی کل‌نگر برای آن است.

روش: این پژوهش به لحاظ هدف، از نوع بنیادی و به لحاظ روش انجام، از نوع توصیفی تحلیلی است. در گردآوری داده‌ها در این پژوهش کیفی، از اسناد و منابع کتابخانه‌ای بهره گرفته و در تجزیه و تحلیل یافته‌ها نیز از روش‌های تحلیل محتوا و فراتحلیل استفاده شده است.

یافته‌ها: مطالعات صورت گرفته در حوزه شهر اسلامی را می‌توان در چهار مقوله اصلی دسته‌بندی کرد: کالبد شهر اسلامی، ماهیت اجتماعی شهر اسلامی، حاکمیت و مدیریت شهر اسلامی و فلسفه صدرایی و بعد عدالت شهر اسلامی. مفاهیم ثانویه بعد کالبدی شامل مسجدمحوری، درون‌گرایی، محله‌محوری و طبیعت‌گرایی، مفاهیم ثانویه بعد ماهیت اجتماعی شامل امنیت اجتماعی، اخلاق شهروندی، نظارت اجتماعی، مشارکت اجتماعی، عدالت اجتماعی، تکالیف اجتماعی، تعاملات مستحکم اجتماعی و همسایگی، مفاهیم ثانویه بعد حاکمیت و مدیریتی شامل حاکمیت الهی، مدیریت اسلامی و رونق اقتصادی و مفاهیم ثانویه بعد فلسفه اسلامی ملاحظه و عدالت اجتماعی شامل سیاست‌ها و رهبری آرمان‌شهر، مشارکت شهروندان، عدالت در آرمان‌شهر و رشد و توسعه فرآیندی است.

نتیجه‌گیری: مطابق نتایج فراتحلیل، مقوله‌های مذکور، نمی‌توانند به‌تنهایی ماهیت شهر اسلامی را به‌گونه‌ای قابل تسری به ازمنه و امکانه گوناگون تبیین نمایند. ماهیت شهر اسلامی مطلق نبوده بلکه نسبی و بر پایه عدالت است و شهرها می‌توانند در طی درجات کمال خود به سمت اسلامی‌تر شدن حرکت نمایند.

کلید واژه‌ها: شهر اسلامی، عدالت، ماهیت اجتماعی شهر، کالبد شهری، فلسفه صدرایی

نکات برجسته:

- پرهیز از تکرار عینی عناصر و عملکردهای شهرهای اسلامی در گذشته و توان پاسخگویی به اقتضانات روز شهرسازی

بیان مسئله

شهر، زیستگاه انسان، محیط و خاستگاه مدنیت و بستر زندگی اجتماعی آدمیان، زیستاری است چند مؤلفه‌ای که ویژگی‌های سرزمینی، سازه‌ها و فضاهای کالبدی ساکنان، شهروندان، نهادهای اجتماعی، روابط و مناسبات شهروندی و هنجارهای نهادینه از آن شمار شده است (محمدی، مؤیدفر و صفراآبادی، ۱۳۹۱).

یکی از مسائلی که جوامع در عصر حاضر به آن دچارند، جدایی انسان از مبانی معنوی و تمرکز بر جنبه‌های مادی حیات است. از جمله در موضوع شهرسازی، شهرها از محیط و فضاهایی با کالبد مادی تشکیل شده‌اند و با محیط و فضاهایی که پیام و معنایی معنوی و روحانی را القا نمایند، بیگانه‌اند (بمانیان، ۱۳۹۳). در واقع، از آنجایی که شهر و الگوی رشد و توسعه آن در طول تاریخ شکل گرفته و تکامل یافته، ریشه در تاریخ هر سرزمینی دارد. بی‌تردید الگوهای شهری به یک‌باره به وجود نیامده، بلکه رشد و توسعه کالبدی-فضایی آن‌ها بر اساس فرآیند تحول و تکامل فرهنگی ساکنان آن، به‌ویژه مدیران شهری شکل گرفته است. بر این اساس، برای تحول و تکامل الگوی شهرسازی و حفاظت از ارزش‌های فرهنگی و تمدنی، شناخت اصول شهرسازی گذشته و بهره‌مندی از تجربیات مطلوب آن‌ها و همچنین، بومی‌سازی روش‌های مدرن ضروری است (شماعی، ۱۳۸۹). شهرهای امروزی فاقد اصول و ارزش‌های معنوی، اعتقادی و نیز ویژگی‌ها و مشخصه‌های بومی و محلی‌اند و فقدان معیارهای مبتنی بر مبانی نظری برآمده از فرهنگ اسلامی-ایرانی در همه عناصر و اجزای آن‌ها سیطره یافته است. دین مبین اسلام که در میان ادیان الهی کامل‌ترین دین محسوب می‌شود، دارای آموزه‌های مفید و مثمر ثمری است که بی‌تردید با مطالعه و تجزیه و تحلیل آن می‌توان به معیارهای پسندیده‌ای در برنامه‌ریزی و طراحی شهری و شهرسازی دست‌یافت (بمانیان، ۱۳۹۳). همچنین، موارد و مصداق‌های بسیاری در شهرهای سنتی اسلامی وجود دارد که می‌توان با معاصرسازی آن‌ها به اهداف پیش‌گفته نائل آمد. ذکر این نکته نیز ضروری است که شهر اسلامی علاوه بر آنکه لازم است مفاهیم مربوط به متون پایه و مصداق‌های تاریخی را مدنظر داشته باشد، باید متناسب با زندگی شهری امروز و الزامات شهرهای آینده زمینه رفاه شهروندان در زمینه‌های مختلف را نیز فراهم آورد (بمانیان، ۱۳۹۳). در این خصوص، شناسایی چستی و ماهیت شهر اسلامی و کاربری آن در شهرسازی، کمک شایانی به بهبود وضعیت شهرهای کنونی می‌کند. اصلی‌ترین ضرورت پرداختن به این موضوع، تعدد، تنوع و تناقض نظرات مختلف ارائه‌شده در زمینه موضوع «شهر اسلامی» طی صدسال اخیر و وجود سؤالات، ابهامات و مجهولات زیاد و همچنین پیش‌فرض‌های نادرست در این زمینه است. در راستای بهره‌گیری از قابلیت و ظرفیت نظری جهان‌بینی و ایدئولوژی اسلامی در رفع مسائل و مشکلات شهری، با نظر به مبنای دین‌شناختی جامعیت و جاودانگی اسلام و تضمین سعادت دنیوی و اخروی تابعین آن، پایه‌ریزی مقدمات شهر اسلامی است. اولین قدم برای دستیابی به چنین شهری بازخوانی و بازبینی مبانی نظری موجود و در نهایت تدوین مبانی نظری طراحی، ساخت و برنامه‌ریزی شهر اسلامی با بهره‌گیری از منابع اسلامی است. به همین دلیل، در راستای تحقق الگوی اسلامی و ایرانی پیشرفت، به نظر می‌رسد در رفع معضلات و مسائل شهری بهتر است در کنار تمامی دیدگاه‌های موجود، از منظر اسلام و مبانی اسلامی و فلسفه اسلامی نیز به این مسائل نگریسته شده و با نقد مبانی موضوعی شکل‌گیری شهرهای موجود به پی‌ریزی بنیادها و مبانی مبتنی بر شهر اسلامی و شاکله کلی آن پرداخت. در واقع بایستی حلقه رابطی میان دیدگاه‌های مطرح موجود و آنچه از ساختار و کالبد شهرهای موسوم به اسلامی در گذشته برداشت می‌شود، جستجو کرده و در رویارویی مفهوم شهر اسلامی با نیازهای شهرسازی روز دنیا و معضلات شهر و شهرنشینی به دنبال پاسخی درخور و مانا باشیم.

مبانی نظری

شهر و مفهوم آن در اسلام

در هر محیط جغرافیایی شکلی از سازمان اجتماعی به نام شهر وجود دارد که برحسب نقش و موقعیتی که در شبکه شهری احراز می‌کند از شهرهای مناطق دیگر مشخص می‌شود (صفایی‌پور و سجادیان، ۱۳۹۴). از نظر محققان و پژوهشگران شهری، یافتن تعریفی واحد برای شهر به‌نحوی که نیازهای پژوهشی تجربی متنوع و متعدد را برآورد و برای همه انواع شهر در زمان‌ها و جوامع گوناگون مناسب تلقی گردد، غیرممکن است (لطفی، عدالت‌خواه، میرزایی و وزیرپور، ۱۳۸۹). با این حال، پاره‌ای از مهم‌ترین تعاریف ارائه‌شده از شهر عبارت‌اند از:

- شهر در رویکرد جغرافیایی، حاصل رابطه‌ای است که انسان با طبیعت به وجود می‌آورد به گونه‌ای که شهر را می‌توان «محیط انسان‌ساخت» تعریف کرد (احمدی‌پور و قادری حاجت، ۱۳۹۵).
  - در رویکرد جامعه‌شناختی، شهر به مثابه یک واقعیت اجتماعی تعریف می‌شود. در اینجا شهر در نهایت، حاصلی است از مجموعه روابط میان بازیگران اجتماعی و بنابراین، این باور وجود دارد که شکل‌گیری فضاها و روابط شهری از این روابط تبعیت می‌کنند (دنیامالی و سرور، ۱۳۹۶).
  - از نظر اجتماعی، شهرها مکان‌های مناسبی برای شکل‌گیری نهادهای جمعی، اعتلای ارزش‌های فرهنگی، گسترش و تحکیم روابط و مناسبات اجتماعی و پاسداری از روش‌های انسانی و هویت‌های ملی و محلی هستند (زرین کاویانی، ۱۳۹۳).
- شریعت اسلام همانند سایر شرایع آسمانی مردم را به حق و حقیقت دعوت می‌کند (ابراهیمی دینانی، ۱۳۹۲) تمدن یعنی همکاری افراد یک جامعه در امور اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و غیره. از آنجا که چنین احوالی بیشتر در شهرها به کمال می‌رسد، شهرنشینی خود، نخست پایگاه مدنیت به شمار می‌آید. دین اسلام، زمینه‌ساز تمدنی شکوفا، با شتابی معجزه‌آسا در زمانی کمتر از یک قرن، بخش پهناوری از جهان مسکون و مکشوف را از پیرینه تا هیمالیا فراگرفت. از این رو هم در دگرگونی چهره شهرهای پیشین مؤثر افتاد و هم موجد برپایی و رشد شهرهای جدید با ویژگی‌های خود گشت (سعیدی رضوانی، ۱۳۶۷).

شهر اسلامی و انواع آن

در متون و منابع موجود تعاریف متعددی برای شهر اسلامی آورده شده است. از یک منظر شهر اسلامی به شهرهایی اطلاق می‌شود که در سرزمین‌های دارای فرهنگ و اعتقادات نشئت‌گرفته از دین اسلام ایجاد شده یا رشد یافته‌اند. این شهرها در ویژگی‌های کالبدی و اجتماعی متأثر از حاکمیت فرهنگ اسلامی یا حکومت‌های اسلامی اشتراک‌های زیادی دارند (پوراحمد و موسوی، ۱۳۸۹).

پائولو کونثو در کتاب معروف خود، «تاریخ شهرسازی جهان اسلام»، در باب شهرهای اسلامی چنین می‌گوید: «شهرنشینی و شهرهای اسلامی، دوره‌ای مشخص و محدود، یعنی چهارده قرن پیش تا کنون را در برمی‌گیرد و با کمال شگفتی بر پهنه بسیار وسیعی در سه‌گوشه جهان کم‌وبیش باستانی، گسترش یافته است و در تعداد زیادی از تمدن‌ها، ایدئولوژی‌ها و نژادهای گوناگون سهم چشمگیری ایفا کرده است. در تمامی این چهارده قرن، در طول حکومت امویان، عباسیان و حکام منطقه‌ای، در شهرهای اسلامی، حیات، خلاقیت و توانمندی و بازسازی دستخوش توفقی نشد و شهرهای این تمدن توانستند بر بحران‌های مختلف فائق آیند (کونثو، ۱۹۸۶).

به گفته نزار الصیاد، نظریه‌پرداز منتقد، تعریفی که در میان پژوهشگران شهر در دوره اسلامی، از شهر اسلامی رواج دارد، به این شرح خلاصه می‌شود: «شهر مسلمان شهری است که گره‌های مرکزی آن را یک مسجد جامع، با یک فضای حکومتی مشخص و تا حدودی مرکزی و یا یک مسیر اصلی تشکیل می‌دهند که همچون ستون فقرات از یک دروازه تا دروازه بعدی کشیده شده و مهم‌ترین بناهای شهری در امتداد بازار خطی آن قرار گرفته است. از این بازار خطی مسیرهایی منشعب شده که بازارهایی نامنظم، اما از لحاظ عملکردی مشخص را شکل می‌دهند... شهر همچنین یک قلعه یا مجموعه دفاعی در حومه خود دارد... سکونت در منطقه‌های مسکونی است که دارای بناهای درون‌گرا هستند و هر کدام به یک گروه مشخص از ساکنان اختصاص داده شده‌اند و دسترسی به آن‌ها از طریق یک گذر بن‌بست امکان‌پذیر است... از نظر ساختار فضایی، شهر مسلمان هیچ فضای عمومی باز و بزرگ شهری که برای حرکت و آمدوشد در شهر باشد ندارد...» (فلاح، ۱۳۹۰).

از دیدگاه سید حسین نصر، سبک معماری سنتی شهرهای اسلامی نیز در آفرینش فضای قدسی در جهان اسلام تأثیر می‌گذارد. شهرهای اسلامی در درازنای تاریخ خود در رسیدن به این هدف موفق بوده‌اند و مسجدهای باشکوه در قلب شهرهای اسلامی، این دعوی را اثبات می‌کند. به هر روی، تنها نمونه معماری اسلامی از دید نصر، مسجدها و مکان‌های مذهبی نیستند، بلکه به باور او آنچه از این مکان‌ها مهم‌تر می‌نماید، پدید آوردن محیط کامل شهری و طراحی شهرهایی است که در آن‌ها همسازگی کامل میان جهت‌ها و جنبه‌ها و نیازهای گوناگون زندگی بشری حفظ می‌شود و مسجد؛ یعنی قلب شهر با مرکزهای سیاسی، اقتصادی و علمی آن و محله‌های مسکونی‌اش به شیوه‌های گوناگون پیوند می‌خورد. او درباره دگرگونی ساختار شهرهای اسلامی چنین می‌نویسد: شهر اسلامی را، آن‌چنان که مطابق سنت ساخته می‌شده است، بایستی از بزرگ‌ترین دستاورد هنر اسلامی دانست و به همین مقیاس، از بین رفتن آن در خلال قرن گذشته را باید یکی از بزرگ‌ترین مصائبی شمرد که در نتیجه استیلای استعمار غرب در قرون هجدهم و

نوزدهم بر جهان اسلام نازل شد و سپس با اقدامات حکومت‌های مسلمان به‌ظاهر مستقل که حریصانه در پی تقلید از مدل‌های شهرسازی غربی بودند، ادامه یافت. سخن نصر در این باره درست می‌نماید؛ زیرا امروز فشار جمعیت، جابه‌جایی انسان و گسترش شهرنشینی و بسیار از مسائل دیگر موجب شده است که سیمای کنونی شهرهایی از کشورهای اسلامی مانند قاهره، تهران و کراچی، آزرانده باشد و به‌هیچ‌روی فضای قدسی معماری اسلامی را نشان ندهد. بنابراین، تفاوت بسیاری میان معماری شهرهای اسلامی و غربی وجود ندارد و این وضع نشان‌دهنده نبود مدیریت کلان در این زمینه یا ناآگاهی طراحان و مدیران شهری این کشورها از این کمبود است. البته مسئولان و مجریان فرهنگی مسلمان در این زمینه بی‌تقصیر نیستند؛ زیرا آنان به ویژگی‌های روحانی معماری شهری باید توجه کنند و همچون گذشته مسجدهای باشکوه و مکان‌های عمومی اسلامی را که بازتابنده هنر ناب اسلامی و نشان‌دهنده اقتدار اسلام و معنویت آن است، به نمادی شهری بدل سازند. نصر در این باره می‌گوید: «معماری در حال پیدایش در بسیاری از شهرهای خاورمیانه مانند ایجاد بنای یادبود در وسط یک میدان به تقلید از معماری غربی، نفی همان اصول هنر اسلامی و مبتنی بر عدم درک و فهم نقش ایجابی مکان سلبی و خلأ در معماری اسلامی است. این مراکز به‌هیچ‌روی بازتابنده آن فضای مقدس نیستند که تمدن اسلامی برایش هدف‌گذاری می‌کند. بی‌توجهی به این چیزها در تقدس‌زدایی از فضای فرهنگی جهان اسلام و تمدن اسلامی بسیار تأثیر می‌گذارد» (عالمی، ۱۳۸۸).

در تعبیری دیگر شهر اسلامی تنها شهری با مناره‌ها و گنبد‌های متعدد، برخوردار از اماکن مذهبی متنوع و دارای چهره تاریخی و باستانی مانند شهرهای اوایل اسلام نیست؛ بلکه شهری است با انسان‌های موحد و با عقایدی که نشئت‌گرفته از آموزه‌های اسلامی است. این شهر به‌طور نسبی بر اساس آموزه‌های قرآنی نبوی ساخته شده و ماهیتی است بالقوه که می‌تواند در هر زمان و مکانی با توجه به فناوری، مصالح، دانش و هنر و فرهنگ بومی (که با اصول و ارزش‌های اسلامی در تعارض نباشد) تفسیر و تجلی خاص خویش را داشته باشد (نقی‌زاده، ۱۳۸۳). شهر اسلامی مکانی است که در آن احکام اسلامی جاری بوده و بر اساس فرهنگ اسلامی ساخته شده باشد. در الگوی شهر اسلامی عامل مسلط دین اسلام است و به‌طور حتم تمام شاخص‌ها و عناصر زندگی اجتماعی و کالبدی شهر، بر اساس این نظام هویت می‌یابند. به‌عبارت‌دیگر شهر اسلامی، شهری است که بر اساس مبانی و آموزه‌های مطابقی یا تضمینی یا التزامی قرآن و روایات صحیح بنا شده باشد. حال آنکه مراد از شهر مسلمانان شهری است که مسلمانان در آن زندگی می‌کنند (شکرانی، ۱۳۸۷).

شهر اسلامی ماهیتی است ثابت که در هر مکان و زمان خاص تجلی کالبدی خاص خویش را خواهد داشت. به‌عنوان مثال اگر تعادل را از اصول شهرسازی و شهر اسلامی بدانیم، نحوه تجلی آن در اقلیم‌های مختلف، با توجه به فرهنگ بومی، مصالح در دسترس، شرایط زمانی، اقتصادی و سایر عوامل محلی و محیطی دیگر متغیر خواهد بود. شهر اسلامی شهری است که در آن احکام و قوانین الهی حاکم است، نه احکام و قوانین مجعول بشری؛ دین اسلام توصیه‌هایی در باب حقوق، معیشت، معاملات، جزا، روابط اجتماعی، اخلاقی و معماری دارد؛ شهر اسلامی که بر اساس این ارزش‌ها و توصیه‌ها شکل گیرد، شهر مطلوب الهی خواهد بود (بمانیان، ۱۳۹۳). اسلام که اصولاً خود دین شهر است به اجتماعات بزرگ انسانی توجهی خاص مبذول داشته است. تفکر اسلامی ضمن آنکه بادیه‌نشینی را نفی نموده و مسلمانان را به شهرها فرامی‌خواند، اهمیت و ارزش شهر را به میزان معنویت حاکم بر اهل شهر منوط می‌نماید و انسان (یا اهل شهر) در تعریفی که از شهر می‌نماید، نقش دارد. برای نمونه هنگامی که در قرآن کریم از انطاکیه سخن می‌گوید، علی‌رغم آن که شهری وسیع، پرجمعیت و آباد بوده است، به دلیل شرک حاکم بر جامعه، آن را قریه (روستا) می‌نامد و همین مکان را به استناد وجود تنها یک انسان والا در آن مدینه (شهر) معرفی می‌نماید (مشکینی و رضایی مقدم، ۱۳۹۳).

برخی صاحب‌نظران در مورد ریشه مدینه معتقدند که: ریشه این کلمه «مَدَن» نیست، بلکه ریشه آن «دَین» است و اسم مکان است. یعنی محل دین. وقتی دین در یثرب حاکم شد، یثرب مدینه شد. با این توصیف مدینه با تمدن^۱ در ارتباط نیست و این دو مفهوم در دستگاه‌های معنایی مختلف هستند.

کلمات مرتبط با شهر که در آیات قرآن کریم آمده‌اند عبارت‌اند از (بمانیان، ۱۳۹۳؛ مروتی و دارابی، ۱۳۹۳):

- «قریه» و مشتقات آن ۵۷ مرتبه
- «المدینه» و «المدائن» ۱۷ بار، ظاهراً از آن جهت به شهر مدینه گفته می‌شود که مردم در آن اقامت دارند.

¹ Civilization

- «بلد» که به چهار صورت بلد، بلده، بلدا و البلاد و در مجموع ۱۹ بار آمده، مکانی است خط‌کشی شده، محدود و انس و الفت دهنده ساکنان آنجا و اقامت و سکنی دادن آن‌ها در آنجاست.
- «دار»، «دارکم» و «دارهم» در مجموع ۳۲ بار، به این اعتبار به شهر «دار» گفته می‌شود که اطراف و دورتادورش دیوار و حصار کشیده شده است. جمع آن به صورت «الديار»، «ديارنا» و «ديارهم» در مجموع ۱۶ بار آمده است.
- با تدبیر در معانی کلمات، مشخص می‌شود که در الگوی مبانی دینی اسلام، کلمه شهر از قوانین مدون شریعت اخذ شده است. زندگی به شیوه اسلامی که مبتنی بر هدف تعالی انسان است، بدون تلاش در جهت به کار بستن دستورالعمل منطبق بر ارزش‌های دینی، امکان‌پذیر نخواهد بود (مرتضی، ۲۰۰۵).
- فارابی نیز انواع شهر را این‌گونه برشمرده است: مدینه ضروریه، مدینه نداله، مدینه خسیسه، مدینه کرامیه، مدینه تغلیبه، مدینه جماعیه، مدینه فاسقه، مدینه میتذله، مدینه ضاله، مدینه فاضله (فارابی، ۱۳۵۸).

ارکان اصلی شهر اسلامی

از نگاه نقی زاده ارکان اصلی شهر اسلامی همچون سایر شهرها عبارت‌اند از (نقی‌زاده، ۱۳۹۴):

- انسان؛ متشکل از اهل شهر و مدیران شهر؛ که در این زمینه (یعنی درباره انسان) اصلی‌ترین موضوع جهان‌بینی و باورهای انسان یا جامعه موردنظر است.
- ارتباطات؛ که ارتباط هر دو جزء موجود در شهر را موردتوجه قرار می‌دهد و شامل فرهنگ و اخلاقیات و رفتارها و قوانین و عرف جاری در جامعه می‌شود.
- کالبد شهر
- سلطان‌زاده، آن دسته از اصولی را که در معماری شهرهای دوره اسلامی، تحت تأثیر دین اسلام پدید آمده یا تقویت شده است، عبارت از موارد زیر می‌داند (سلطان‌زاده، ۱۳۷۱):
- درون‌گرایی: اصل درون‌گرایی که پیش از اسلام در بسیاری از شهرهای ایران پاس داشته می‌شد، به سبب انطباق با اصل حفظ حرمت خانواده در اسلام مورد تأکید قرار گرفت و کاربرد آن ادامه یافت.
- محرمیت: برای حفظ حرمت خانواده، در کنار پاس داشتن اصل درون‌گرایی، اقدامات دیگری در ساخت فضاها به‌منظور جلوگیری از دیده شدن قسمت درونی واحدهای مسکونی انجام می‌شده است.
- پاسداشت احکام اسلامی در مورد تزئین بناها: پسندیده نبودن نقاشی و ساخت مدل‌های انسانی سبب شد که در دوره اسلامی از نقش انسانی در هنر و معماری استفاده زیادی نشود.
- اصغر ضرابی، یونس غلامی و مسعود حاجی بنده، با پذیرش تفاوت در ویژگی‌های کالبدی و غیرکالبدی شهرهای دوره اسلامی در هر یک از دوره‌های خاص زمانی، اصول کلی را که در شهرهای ایران در دوره اسلامی پاس داشته می‌شده‌اند، به شرح زیر بیان نموده‌اند (ضرابی، غلامی و حاجی بنده، ۱۳۸۷):
- سازگاری با قوانین طبیعی: اصل سازگاری با قوانین طبیعی، از مهم‌ترین اصولی بوده که در تغییر و توسعه شهرهای ایرانی در دوره اسلامی موردتوجه قرار می‌گرفته است. بر اساس این اصل، برای سازگاری با توپوگرافی و وضعیت آب‌وهوا، تدابیری از جمله ایجاد حیاط‌های دیوار دار، هشتی‌ها، خیابان‌های کم‌عرض سرپوشیده و باغ‌ها، در ساخت فضاها شهری اتخاذ می‌شده است.
- پیروی از باورهای فرهنگی از جمله آموزه‌های مذهبی: پیروی از باورهای فرهنگی، سبب اقداماتی چون جدا کردن فضاها عمومی از خصوصی یا مردانه از زنانه، با به‌کارگیری روش‌های گوناگون بوده است.
- اصول برآمده از قوانین شریعت: قوانین برآمده از شریعت که در مورد فضاها عمومی و خصوصی و روابط همسایگان و گروه‌های اجتماعی الزاماتی را به وجود می‌آوردند، اصولی چون ارتفاع خاص معابر و نوع تقسیم ملک را بر شهرهای سنتی ایران حاکم می‌کردند.
- اصول اجتماعی: ساختار اجتماعی شهرهای سنتی ایران در دوره اسلامی بر اساس ویژگی‌های فرهنگی، اجتماعی، خویشاوندی، نژادی و دفاعی شکل می‌گرفته و بر توسعه کالبدی شهر تأثیر می‌گذاشته است.

پیشینه پژوهش

در طی دوره‌ای صدساله، حجم گسترده‌ای از مطالعات و پژوهش‌های متعدد در زمینه شهر اسلامی انجام گرفته و به تبع آن نظریات و دیدگاه‌های مختلف و گاه متناقضی در مورد جوانب مختلف این شهرها ارائه شده است؛ که از نظریات اولیه‌ای که توسط ماسینیون^۱ و برادران مارسیاس^۲ و نظرات نسبتاً تکمیلی که در همین راستا توسط لی تورنو و پای^۳، برونشوویگ^۴، لاپیدوس^۵، به تبعیت از رویکرد وبری ارائه شد؛ تا دیدگاه‌های کاملاً متفاوتی که در دهه‌های اخیر توسط افرادی چون ابولوقد^۶، حکیم^۷، ریموند^۸ و دیگر محققین منتقد که بعد از چاپ کتاب شرق‌شناسی ادوارد سعید و با تأثیرپذیری از آن ارائه شده‌اند را شامل می‌شود. در ادامه خلاصه‌ای از پیشینه داخلی نیز ذکر می‌شود:

جدول ۱

پیشینه تحقیق

نام پژوهش‌گر	عنوان پژوهش	زمان و مکان پژوهش
ناصر براتی	شناسایی اصول و مفاهیم شهرسازی اسلامی	۱۳۶۷، هنرهای زیبا
محمد نقی زاده	صفات شهر اسلامی در متون اسلامی	۱۳۷۷، هنرهای زیبا
محمد نقی زاده	جهان‌بینی اسلامی، توسعه پایدار و شهرهای بیابانی ایران	۱۳۸۰، مجله محیط‌شناسی
حسین رحیمی	در جستجوی شهر اسلامی پایدار	۱۳۸۶، مجله پیک نور
رضا شکرانی	مهندسی فرهنگ اسلامی در مؤلفه‌ها و ویژگی شهرسازی	۱۳۸۷، همایش آرمان شهر اسلامی
محمد نقی زاده	تأملی در چیستی شهر اسلامی	۱۳۸۹، مطالعات شهر ایرانی اسلامی
احمد پوراحمد و سیروس موسوی	ماهیت اجتماعی شهر اسلامی	۱۳۸۹، مطالعات شهر ایرانی اسلامی
سمیه فالاحت	برساخت مفهوم «شهر اسلامی»	۱۳۹۰، مطالعات شهر ایرانی اسلامی
الهام فلاح منشادی	مسکن در شهر اسلامی از نگاه نهج‌البلاغه	۱۳۹۰، اولین همایش ملی معماری و شهرسازی اسلامی
بهزاد عمران زاده	تبیین عدالت فضایی در شهر آرمانی اسلامی (مطالعه موردی: کلان‌شهر ایران)	۱۳۹۴، دانشگاه تهران
محمد مسعود و احسان بابائی سالانتقوج	تحلیلی بر مطالعه شکل شهر اسلامی	۱۳۹۴، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی

روش پژوهش

تحقیق به لحاظ هدف، از نوع تحقیقات بنیادین است؛ بدین معنا که تلاش نموده است تا مبانی موردنیاز برای شهر اسلامی و برنامه‌ریزی شهر اسلامی را به صورت بنیادینی تغییر دهد و بنیان نظری جدیدی برای آن به وجود آورد. داده‌های پژوهش از نوع کیفی بوده و در گردآوری آن از روش کتابخانه‌ای بهره گرفته شد. در این نوشتار جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز از روش تحقیق تحلیل محتوی و فراتحلیل کیفی بهره گرفته شد و هدف از آن ارائه تصویری جامع و تفسیری از پژوهش‌ها و تحقیقاتی است که به موضوع شهر اسلامی پرداخته‌اند. در روش فراتحلیل کیفی عموماً علاوه بر منسجم کردن نظریه‌ها، روش‌ها و نتایج تحقیقات پژوهش‌ها، به تفسیر و موضوع موردبررسی پرداخته می‌شود. این روش تصویری کلی از تحقیقات در حوزه‌های مختلف را ارائه می‌دهد و باعث می‌شود که پژوهشگر بتواند داده‌های به دست آمده از چندین مطالعه و تحقیق را باهم ترکیب کند و به نتایج جامع‌تری برسد (سلیمی و مکنون، ۱۳۹۷). این پژوهش با بررسی ادبیات موضوع از طریق مطالعه اسنادی آغاز و پس از تحلیل و جمع‌بندی آرا و نظریه‌های

¹ Massignon, 1920

² Marçais, 1928

³ Le Tourneau & Paye, 1935

⁴ Brunschvig, 1947

⁵ Lapidus, 1973

⁶ Abu-Lugho, 1987

^۷ حکیم (۱۳۸۱)

⁸ Raymond, 2008

موجود با استفاده از تحلیل محتوی و با توجه به عدم دستیابی به وحدت نظری در مباحث گوناگون تحلیلی منتقدانه ارائه شده و نتیجه جامع بر اساس رویکرد موجود مطرح شد.

یافته‌ها و بحث

پس از تحلیل و کدگذاری داده‌های پژوهش، پژوهشگر از ۱۳۷ کد اولیه به ۳۰ مفهوم اولیه دست‌یافت و در مرحله آخر از مجموع ۱۹ مفهوم ثانویه ۴ مقوله استخراج شد که در ادامه به تفصیل تشریح گردیده است.

مقوله اول، بعد کالبدی شهر اسلامی است. شهر اسلامی یکی از مظاهر تمدن اسلامی است که در شکل‌گیری و استخوان‌بندی آن عوامل متعددی تأثیرگذار بوده‌اند. بدون شک شکل‌گیری فضاهای کالبدی در شهرهای سنتی اسلامی، به شیوه‌های متعدد، از فضای اندیشه‌ای حاکم بر آن متأثر بوده است. فضای کالبدی بیشتر شهرهای اسلامی متأثر از ویژگی‌های سرزمینی و جغرافیایی آن است که بیانگر وجود روح مشترک در آن‌ها برآمده از مکتب الهی است. از سویی، فضای کالبدی متناسب با بستر فرهنگی، اندیشه‌ها، رسوم و سنن و ارزش‌های زیستی شکل یافته است و از سوی دیگر، مجموعه‌ای از نشانه‌ها، نمادها و مبانی فکری و مبادی صوری، مفاهیم و تصاویری برخاسته از آیین‌ها، اسطوره‌ها، صورت‌های مثالی اندیشه‌های ایرانی در شکل‌گیری فضاهای کالبدی، نمود یافته‌اند (پورجعفر، یگانه و فراهانی، ۱۳۹۵). مطالعات بیانگر آن است که شهرهای شکل‌گرفته در متن تمدن اسلامی به لحاظ ساختار همواره در پی ایجاد اعتدال و توازن در کالبد (بعد سخت‌افزاری شهر) و روابط میان فضاها و افراد جامعه (بعد نرم‌افزاری شهر) شهر بوده‌اند. مفاهیم ثانویه بعد کالبدی شامل مسجد محوری، درون‌گرایی، محله‌محوری و طبیعت‌گرایی است که مفاهیم و کدهای اولیه آن در جدول شماره ۲ ارائه شده است.

جدول ۲

مقوله، مفاهیم ثانویه، مفاهیم و کدهای بعد کالبدی

مقوله	مفاهیم ثانویه	مفاهیم اولیه	کدهای اولیه
	۱. مسجد محوری	۱. تقویت هویت اسلامی	ساخت مسجد جهت انجام امور مربوط به دین و دنیای مردم، محل عبادت و مرکز نشر توحید اسلامی، گسترش مراسم آیینی مذهبی و ملی، غفلت زدایی از محله و یادآوری ذکر و یاد خدای گسترش بزرگداشت‌ها
	۲. درون‌گرایی	۲. طراحی مساجد	طراحی و ایجاد مسجد در مرکز محله و سایر کاربری‌ها در اطراف آن، تأمین افق باز در محله برای ارتباط با آسمان، ارتفاع و تراکم مناسب ساختمان‌ها، عدم اشراف و انسداد دید، مسجد جامع (اعظم) در مرکز شهر
	۳. بعد کالبدی	۳. رعایت حقوق فی‌مابین، رعایت حریم‌ها و قلمروها برای نظم امور، حریم مسکن، راه، رعایت حریم‌ها	رعایت حقوق فی‌مابین، رعایت حریم‌ها و قلمروها برای نظم امور، حریم مسکن، راه، مسجد، انسان و کاربری‌ها
	۴. بعد کالبدی	۴. خودکفایی و استقلال	عدالت دسترسی، خودکفایی و استقلال محله و دسترسی به خدمات، دسترسی آسان به خدمات و امکانات زیربنایی، مکانی پر جنب‌وجوش و کانون فعالی از حیات و زندگی، تراکم مطلوب شهری، اختلاط کاربری، دسترسی مساوی (عادلانه) به خدمات شهری، شغل مردم در شهر خودشان باشد نه در شهرهای اطراف
	۱. محله محوری	۱. محله سالم	توسعه سلامت بهداشتی، تدوین برنامه سلامت بهداشتی، توانمندسازی مردمی و محلی سلامت بهداشتی
	۲. محله محوری	۲. محله مناسب و بهینه	کاهش مخاطرات، ایمن‌سازی، رفاه‌سازی، استفاده چندمنظوره از فضاها، سالم‌سازی، گسترش فرهنگ شهری استفاده از فضاها
	۳. محله بهینه	۳. محله بهینه	پرهیز از اسراف، استفاده از زمین‌های بلااستفاده در درون محله
	۴. محله متحد	۴. محله متحد	هویت دهی به محله و اتحاد و مشارکت در امور، مشارکت و تعاون ساکنین محله در امور خیر و نیک، وحدت شکلی محله

مدیریت علمی کارشناسی فضاها/فرایندها/مسائل محله‌ها، خردمداری جمعی در مدیریت محله، اصلاح ساختارهای اداری شهرداری	۵. محله خردمند
توسعه مراکز تفریحی- فراغتی، توسعه مراکز ورزشی، توسعه گردشگری شهری، توسعه فرهنگ ورزش همگانی	۱. توسعه تفریح، ورزش و گردشگری
مسکن آرام و امن و پاک و سالم، سرزندگی محیط محله، تنوع کاربری و سبزیگی محله، محیط‌زیست سالم، توسعه فضاهای عمومی و توجه به این امر، توجه به محیط ضرورت حفظ جان و سلامتی عدم اسراف در هرگونه مصرف تکریم طبیعت و همزیستی با آن	۲. طبیعت‌گرایی ۲. تکریم طبیعت

مقاله دوم، ماهیت اجتماعی شهر اسلامی است. دین اسلام به مسائل اجتماعی توجه خاصی دارد و فقط جنبه‌های فردی را موردبررسی قرار نمی‌دهد، راه رسیدن به سعادت را در تشکیل جامعه اسلامی دانسته و تغییر و رشد در یک جامعه را نتیجه تصمیم‌گیری‌ها و فعالیت‌های همه مردم آن جامعه برمی‌شمرد. در قرآن کریم آمده است خداوند سرنوشت هیچ قومی را تغییر نمی‌دهد مگر خودشان بخواهند. مسائلی همچون مشارکت اجتماعی، عدالت اجتماعی و مؤلفه‌هایی از این قبیل که در بعد اجتماعی قرار دارند در آیات و احادیث مورد تأکید قرار گرفته‌اند. بنا به نظر فارابی و ابن خلدون، اخلاق از سجایای وجودی فردی است، اما در متن و بطن رابطه با دیگران در فضای زیست اجتماعی متجلی می‌شود و تمام تأکید دین مبتنی بر همین تجلی اخلاق است که در روابط فردی، محیط همسایگی، محیط کاری، فضای اقتصادی و غیره به نمایش گذاشته می‌شود. در شهر اسلامی الگوی روابط بین شهروندان مسلمان و نیز روابط بین شهروندان با نهادهای اجتماعی بر اساس ارزش‌های اسلامی و اعتدال و عدالت محوری در رأس این ارزش‌ها تنظیم و اجرا می‌گردد (بیات، ۱۳۹۳). به‌گونه‌ای که تمامی اقشار با انواع نیازها در کانون توجه بوده است و میانه‌روی و حفظ کرامت عمومی و توجه به بهره‌مندی از افراد عادل در رسیدگی به امور مدنظر بوده است.

مفاهیم ثانویه بعد ماهیت اجتماعی شامل امنیت اجتماعی، اخلاق شهروندی، نظارت اجتماعی، مشارکت اجتماعی، عدالت اجتماعی، تکالیف اجتماعی، تعاملات مستحکم اجتماعی، همسایگی است که مفاهیم و کدهای اولیه آن در جدول شماره ۳ ارائه شده است.

جدول ۳

مقاله، مفاهیم ثانویه، مفاهیم و کدهای بعد ماهیت اجتماعی

مقاله	مفاهیم ثانویه	مفاهیم اولیه	کدهای اولیه
۱. امنیت اجتماعی	توسعه امنیت اجتماعی	حضور عرصه‌های عمومی فعال جهت انجام امور اجتماعی، مشارکت مردمی و سازمان‌های مردم‌نهاد در توسعه امنیت اجتماعی، توسعه مراکز بازپروری، تکریم سالمندان، حمایت از زنان محروم، آسیب‌کاهی اجتماعی	
۲. اخلاق شهروندی	اخلاق شهروندی	توسعه آموزش‌های شهروندی، اطلاع‌رسانی شهروندی، آگاه‌سازی شهروندی، کاهش تنش‌های فرهنگی اجتماعی، اخلاقیات اجتماعی وفای به عهد، امانت، شهادت دادن به حق، عدم تبختر، خودبزرگ‌بینی، عفت و عزت و رعایت حریم و پوشش، عدم تجسس و تمسخر و غیبت و ربا و نزول	
ماهیت اجتماعی	انجام واجبات و ترک محرمات	تعاون و همیاری، قیام در برابر ظلم و دفاع از مظلوم، نهی بدعت، رعایت عدل و انصاف، التزام اجتماعی حضور و مشارکت همیشگی در اجتماع مسلمانان، امر به معروف و نهی از منکر، عدم سرکشی و طغیان، پیوند اجتماعی، الفت بین افراد و مهربانی با یکدیگر، خوش‌اخلاقی و خوش‌رفتاری، راستی و درستی	
۳. نظارت اجتماعی	همگرایی و وحدت اجتماعی	مشورت با عاقلان و عادلان، شهر به‌عنوان یک اجتماع کامل از طریق عقد پیمان برادری، آزادی بیان و عقیده، مشورت و شورا، عرصه عمومی فعال و سرزنده جهت عبادت‌های اجتماعی مشارکت‌های اجتماعی تعاون در امور انسانی و اسلامی	
۴. مشارکت اجتماعی	عدالت محوری	عدالت محوری، دسترسی برابر و راحت، عدل عدم اسراف در مصرف منابع ارزش وقت	
۵. عدالت اجتماعی			

اعتقادات و عبادات فردی، پرستش خدا و اطاعت از او، ایمان و توکل به او، عدم شرک، یقین، خالصانه کار کردن برای خدا، رعایت حلال و حرام الهی، تقوا و عمل صالح، انجام عبادات اجتماعی، نماز جماعت، زکات، احسان و انفاق، خمس	انجام تکالیف دینی	۶. تکالیف دینی
همبستگی اجتماعی در زندگی شهری، پرهیز از تفرق و پراکنده رویی، روابط اجتماعی برادرانه، اجتماع کامل از طریق عقد پیمان برادری	ارتباط اجتماعی	۷. تعاملات مستحکم اجتماعی
خوش رفتاری با همسایه وسیله آبادانی شهر، استفاده از قواعد الضرر، احترام به تکرر و همزیستی انسانی	همسایه داری	۸. همسایگی

مقوله سوم، بعد حاکمیت و مدیریتی شهر اسلامی است. در شهرهای اسلامی، حاکمان تعیین کننده شکل اداره شهر بودند. مشارکت مردم یا نمایندگان آن‌ها نیز تابع خواست و تأیید حاکمان بوده است. اداره امور شهرها با توجه به انبوهی جمعیت، تمرکز و حکومت محلی شهر نیز ریاست می‌کردند. بنابراین چگونگی سازمان حکومتی شهرها بستگی زیادی به جایگاه شهر در سازمان اداری و تقسیمات کشوری داشت و مقام و موقعیت حاکم شهر و توابع آن را حکومت مرکزی تعیین می‌کرد. در پایتخت، حضور پادشاه و مقامات بلند پایه کشوری وضع خاصی را پدید می‌آورد. در مراکز ایالات، والی‌ها، حاکم و بیگلربیگیان حکومت می‌کردند. در شهرهای کوچک‌تر که مرکز اداری ولایات و نواحی کوچک‌تر و بخش‌ها بودند، حاکمان دست‌نشانده والیان ایالت‌ها بودند که فرمانروایی می‌کردند (اشرف، ۱۳۵۳). آنچه در متون به‌عنوان شاخصه بارز از ویژگی‌های فرد حاکم و یا مدیر شهر اسلامی یاد شده است عادل بودن، رفتار به مساوات و عدالت میان مردم، برقراری فرصت‌های برابر اقتصادی و معیشتی و ایجاد تعادل میان دنیا و آخرت افراد جامعه است.

مفاهیم ثانویه بعد حاکمیت و مدیریتی شامل حاکمیت الهی، مدیریت اسلامی و رونق اقتصادی است که مفاهیم و کدهای اولیه آن در جدول شماره ۴ ارائه شده است.

جدول ۴

مقوله، مفاهیم ثانویه، مفاهیم و کدهای بعد حاکمیت و مدیریتی

مقوله	مفاهیم ثانویه	مفاهیم اولیه	کدهای اولیه
	۱. حاکمیت الهی	۱. حاکم الهی	زاممداری حکیمان خردمند، رهبری بر حق، خوش رفتاری با مردم، حاکم عادل، موحد و دانشمند، رابطه پدری بین حاکم و مردم: مهربان/دلسوز/ مدارا و سازش/خیر طلب
	۱. حاکمیت الهی	۲. حاکمیت قانون الهی	کلام الهی، قول و فعل معصوم قانون مدنی منطبق با آن، آبادانی زمین و اصلاح اهلس، اجرای عدالت، قانون مداری، آزادی بیان و عقیده سکونت پرهیزگاران و دانشمندان، حقوق اجتماعی رعایت حق الناس
حاکمیت و مدیریت	۲. مدیریت اسلامی	۱. برنامه‌ریزی شهری	برخورداری از نظم و برنامه و تدبیر در امور شهری، رونق اقتصادی شهر توسط پرداخت حقوق واجب مالی خودکفایی بازار دادوستد بازار با حومه، ارتباط متقابل شهر با حومه صادرات و واردات متناسب نیازهای شهر و حومه، حومه تأمین کننده نیازهای اقتصادی روزمره شهر، تساوی در اعمال حقوق شهروندی برای همگان
		۲. فرصت زندگی	ایجاد فرصت کار و زندگی، خودتکایی و خودکفایی نسبی، سازگاری و انسجام در کالبد شهری، هم‌نشینی کاربری‌های متنوع بر طبق اصل الضرر و الضرار (عدم تفکیک کاربری)
۳. رونق اقتصادی	۱. رزق و روزی حلال		رزق فراوان و ارزان، گرفتن مالیات و خراج و مدارا و سازش در اخذ آن، فقدان فاصله طبقاتی بین مردم

آموزش کسب حلال و اهتمام به آن هم‌جواری فضای آموزش دینی و تجاری، کسب‌وکار و تجارت حلال، پیوند مادیات و معنویات جهت غفلت زدایی حضور فضاهای مادی و معنوی در کنار یکدیگر

۲. تجارت حلال

مقاله چهارم، فلسفه ملامت‌دراپی و بعد عدالت شهر اسلامی است.

به باور ملامت‌درا هدف از تشکیل مدینه فاضله رسیدن به خداست و سعادت نهایی بشر نیز در تقرب الهی و رسیدن به خداوند است. انسان در این وادی نیاز به فلسفه و علوم عقلی یا حکمت دارد. به باور ملامت‌درا مدینه فاضله گرچه شرایط و ارکان بی‌شماری دارد ولی نخستین رکن و نخستین شرط و مهم‌ترین اصل، انسان‌های آزاد و آزاده‌اند؛ انسان‌هایی که در سایه تهذیب اخلاق آزاد می‌شوند. مفهوم شهروند در تفکر اسلامی در قالب فرد مؤمن مطرح می‌شود، در خصوص شهروندان (انسان مؤمن) دو متفکر تأکید خاص خود را مطرح می‌کنند؛ باین‌حال، در مدینه فاضله هر دو، تقرب به خداوند اصل لایتغیر است. ملامت‌درا بر مفهوم مسافر بودن انسان در این جهان تأکید می‌کند و معتقد است که فرد صرفاً در زیر سایه مرشد کامل قابلیت رشد و سلوک می‌یابد و مرشد کامل افضل بر سایر افراد است. آرمان‌شهر ملامت‌دراپی شهری است که بر پایه اعتقادات و باورها بنا شده است، بنابراین هرکسی که نظام باورهای این شهر را صادقانه بپذیرد و عمل به آن را در دستور کار خود قرار دهد، عملاً تابعیت این جامعه را کسب کرده است و اموری مانند جغرافیای نژاد، اقتصاد و امثالهم در آن دخالتی ندارند. هرکسی که مشمول تعریف انسان باشد، می‌تواند با لحاظ برخی شرایط عضو جامعه آرمانی ملامت‌درا باشد (نقل در افصلی و لکزیایی، ۱۳۹۲). در یک جمع‌بندی می‌توان گفت که آرمان‌شهر ملامت‌دراپی اندیشه‌مند قابل تحقق است و منوط به این است که انسان بخواهد و بپذیرد عضوی از آن باشد یا خیر و این انسان خواهان حرکت به سمت کمال باشد. با توجه به آرای ملامت‌درا حضور انسان در جامعه سیاسی و مشارکت وی در آن، یکی از منازل سیر استکمالی وی است. و ظهور همه‌اسما و صفات ربوبی و برخوردارگی از همه‌کمالات ممکن نیست مگر با حضور در اجتماع. مراتبی از عدالت و حکمت، رحمت و قهر، علم و بسیاری دیگر (بهروان و حسینی، ۱۳۹۱).

مفاهیم ثانویه بعد فلسفه ملامت‌دراپی و بعد عدالت شهر اسلامی شامل سیاست‌ها و رهبری آرمان‌شهر، مشارکت شهروندان، عدالت در آرمان‌شهر و ابعاد کالبدی است که مفاهیم و کدهای اولیه آن در جدول شماره ۵ ارائه شده است.

جدول ۵

مقاله، مفاهیم ثانویه، مفاهیم و کدهای بعد فلسفه ملامت‌دراپی و عدالت اسلامی

مقاله	مفاهیم ثانویه	مفاهیم اولیه	کدهای اولیه
	۱. سیاست‌ها و رهبری آرمان‌شهر	سیاست‌ها و رهبری آرمان‌شهر	مشروعیت حکومت و نظام سیاسی مدینه فاضله، تأکید بر اصول نبوت و امامت
	۲. مشارکت شهروندان	روابط اجتماعی همانند اعضای بدن	توسعه فرد در اجتماع
فلسفه ملامت‌دراپی و عدالت اسلامی	۳. عدالت در آرمان‌شهر	مشارکت و همکاری شهروندان	تأکید بر مشارکت و همکاری شهروندان در شکل‌دهی و استقرار آرمان‌شهر در جهت قوانین الهی
	۴. عدالت در آرمان‌شهر	عدالت در آرمان‌شهر	عدالت به معنای مساوات اجتماعی نیست، عدالت، توزیع فرصت‌ها و امکانات برای به فعلیت رساندن استعدادها بالقوه انسان‌ها در جهت حرکت به سمت قرب الهی است.
	۴. رشد و توسعه فرآیندی	رشد تدریجی و سلسله مراتبی	شروع حرکت در مسیر تهذیب از طرف جامعه است، فرد صرفاً در زیر سایه مرشد کامل، قابلیت رشد و سلوک می‌یابد.

نتیجه‌گیری

مفهوم شهر اسلامی نخستین بار در اوایل قرن بیستم میلادی توسط پژوهشگران به کار گرفته شد و منظور از آن، شهرهایی بود که به لحاظ ویژگی‌ها و عناصر فیزیکی نظیر جدایی فضاهای عمومی و خصوصی و سلسله‌مراتب شغلی در بازار، با ارزش‌های دین اسلام انطباق داشته باشد.

در پی وارد شدن انتقاداتی بر این تعریف از شهر اسلامی، از ابتدای دهه ۱۹۶۰، عناصر جدیدی چون حضور مردم و رابطه آن‌ها، شبکه‌های اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و غیره نیز در کنار عناصر کالبدی شهر مورد مطالعه قرار گرفت و شهر اسلامی به‌عنوان شهری تعریف شد که در آن علاوه بر فیزیک شهر، برخی عناصر متن شهر نیز از ارزش‌های اسلامی برخوردار باشد.

در دوره بعدی که مصادف با اواخر قرن بیستم است، دیدگاه نظریه‌پردازان به مفهوم شهر اسلامی دچار تحولاتی شد که موجب شد استانداردهای تعریف‌شده برای شهرهای اسلامی از حال مطلق بودن خارج شود و از تأکید بر موفقیت شهرهای اروپایی و مقایسه آن‌ها با شهرهای اسلامی آفریقا و آسیا فاصله گرفته شود تا آنکه در دوران معاصر (قرن ۲۱)، شهر اسلامی به‌عنوان شهری معرفی می‌شود که هم ویژگی‌های کالبدی و هم ویژگی‌های متنی آن منطبق بر ارزش‌ها و آموزه‌های اسلام بوده و این منطبق بودن با شریعت در طول زمان از پایداری لازم برخوردار باشد.

شهر اسلامی واژه‌ای است که شرق شناسان آن را به کار بردند و تنها پاره‌ای از ویژگی‌ها درباره شهرهایی که با آن برخورد داشتند (نه همه شهرهای مسلمانان) را بیان نموده و به شهر اسلامی نسبت دادند. در صورتی که این ویژگی‌ها برخی به اقلیم و برخی به فرهنگ و آداب‌ورسوم مردم و برخی نیز به فرهنگ اسلامی التقاطی بازمی‌گردد.

برخی از ویژگی‌های بیان‌شده از سوی شرق شناسان درباره کالبد شهر اسلامی می‌تواند مورد تأیید واقع شود ولی با توجه به نظریات مطروحه در متون اسلامی همه نظریات آن‌ها مورد تأیید نیست و ناشی از نگرش سطحی، فاقد اشرافیت به مفهوم و کم‌عمق و گاه نگاه بدبینانه، است. همچنین نظریات جدید و مطرح و مهم شهرسازی نظیر دهکده شهری، تئوری شکل خوب شهر لینچ، نوشهر گرایی، توسعه پایدار و ... در بسیاری از نقاط با نظریه مطروحه در متون اسلامی توافق دارد و در برخی از موارد اسلام از این نظریات نیز پیشی گرفته است و جنبه‌های بیشتری را مورد بررسی و توجه قرار داده است و موارد کامل‌تری را در زمینه‌های مورد بحث (زمینه مشارکت، حریم، سلامت محیط، تعاملات اجتماعی، مرکزیت و...) مطرح کرده است.

بنابراین، شهر اسلامی شهری است که علاوه بر رعایت اصول و ارزش‌های شریعت اسلام، با فرهنگ و انتظارات شهروندان خود در ادوار مختلف هماهنگ بوده و پاسخگوی نیازهای شهروندان و مسلمانان ساکن در آن باشد.

با توجه به تحقیقات انجام‌شده در زمینه شهر اسلامی و همچنین با توجه به ویژگی‌های شهر معاصر که بر همگان واضح و روشن است؛ به این نتیجه رسیدیم که آنچه امروزه به شهر اسلامی لقب گرفته است، شهر اسلامی نیست. در اصل ما شهر اسلامی محقق به معنای واقعی کلمه نداریم.

بسیاری از شهرهایی که ما در حال حاضر در آن زندگی می‌کنیم اگرچه که به‌ظاهر واژه اسلامی را یدک می‌کشند؛ هیچ ارتباطی با اسلام برقرار نمی‌کنند و افکار و اعمال ساکنان آن‌ها نیز با اسلام حقیقی فرسنگ‌ها فاصله دارد.

شهری که بر اساس تفکر اسلامی شکل می‌گیرد، شهری است که مردم آن مؤمن هستند و به این ایمان خود وفادار و پایبند هستند و به آن عمل می‌کنند و قانونی که در این شهر اجرا می‌شود و مردم به آن عمل می‌کنند، قانونی الهی و اسلامی است که بر اساس قرآن و قول اهل بیت شکل گرفته است. مردم این شهر یک امت واحد هستند که باهم پیمان برادری بسته‌اند تا در کنار هم برای تحقق هدف اسلام (قرب الهی و بندگی او) و محقق شدن آرمان شهر اسلامی، تلاش کنند و در این راه باهم همکاری و تعاون کنند. بنابراین تا مردم مؤمن نشوند و سبک زندگی ایمانی نداشته باشند و حاکمان نیز این‌گونه نباشند و قانون الهی حکم‌فرما نباشد، شهری که توسط ایشان به وجود خواهد آمد شهر اسلامی نخواهد بود ولو کالبد آن در ظاهر اسلامی باشد. پس برای به وجود آوردن یک شهر اسلامی، نباید تنها به سراغ کالبد برویم و مانند شرق شناسان بگوییم شهری که این اجزا و ارکان را داشته باشد، اسلامی خواهد بود بلکه باید به دنبال باطن شهر نیز برویم و روح آن را نیز اسلامی کنیم. روح شهر از مردم و حاکم شهر و قانون آن تشکیل شده است که برآیند آن کالبد خواهد شد و تا این درست نشود، آن نیز درست نخواهد شد.

بنابراین شهر اسلامی، شهری است که در آن مظاهر تمدن اسلامی نمود دارد و دارای هویت خاص فضایی، فرهنگی و تاریخی است و ویژگی آن در ارتباط با دین اسلام و از قرآن و سنت نشئت گرفته است. در شهر اسلامی نوعی ارتباط ذاتی، کلی و ساختاری بین هر یک از این عناصر و فضای مصنوع شهری و مناسبات فردی و اجتماعی مشاهده می‌گردد. شهر اسلامی در ابتدا با نفوذ در پوسته تمدن‌های دیگر و با استفاده از جلوه‌های تجلی آن، نمود یافت تا نیازهای ابتدایی جوامع تازه‌مسلمان را پاسخگو باشد. پس از آن، با نضج و استحکام یافتن فرهنگ اسلامی و گسترش حیطة آن، نیاز به ساخت مستحدثات جدید افزایش یافت و شهرهای گذشته گسترش پیدا کردند و شهرهای جدید در نواحی مختلف بر پا شدند. با پراکنده شدن نوای وحدت‌گرایی این آیین، شهر نیز جلوه‌های حقیقی و معنوی یافت و با رعایت اصولی همچون سلسله‌مراتب، حریم خصوصی، نظم، تعادل و ... در کالبدی پیچ‌درپیچ، سعی در همسازی با این فرهنگ داشته است. بدین ترتیب قالب شهر اسلامی شکل گرفت و تا قرن‌ها به حیات خویش ادامه داد. بنابراین تعابیری همچون بی‌نظم و غیرعقلانی که برای شهرهای اسلامی به کار می‌رود، تعابیری نابجاست و ناشی از درک نادرستی از نظام فرهنگی اسلام است. اگر پذیرفته شود که شهر پیچ‌درپیچ و معابر بن‌بست، مسئله‌ای فرهنگی و در جهت اولویت‌بخشی به فضای خصوصی اندرونی و ایجاد سلسله‌مراتب بوده است، حتماً این طرح‌ها ساختارمند، عقلانی و منظم جلوه خواهند کرد.

در نگرش کالبدی-تاریخی به مفهوم شهر اسلامی آنچه امروزه با عنوان بحران و ناهماهنگی در ساختار شهرها از آن یاد می‌شود، نتیجه‌ای است که در پی گسست فرهنگی و تزریق مؤلفه‌های غیربومی به پیکره فرهنگی جوامع در دهه‌های اخیر به وجود آمده است. تداوم سیر تاریخی و اصیل اولیه، راهبردی برای تبلور مجدد مفهیمی همانند مفهوم شهر اسلامی تلقی شده و طراحان و هنرمندان به تلاش در جهت پیوند مجدد با هویت فرهنگی و حرکت در مسیر آن و احیا و تعریف مؤلفه‌ها و قالب‌های قابل‌ارائه در بنیان نهادن شهرهای جدید اسلامی ملزم می‌گردند. طراحان و برنامه‌ریزان شهری در ابتدای امر و در رویارویی با برخی مباحث و فرایندهای مدرن شهری - که غالباً غیربومی و وارداتی هستند و در مواجهه با مسائلی هم‌چون ورود اتومبیل به فضای شهرها و به‌تبع آن، نیاز به ساختار جدید حمل‌ونقل و ازهم‌گسیختگی بافت غالب شهرهای قدیمی و یا نحوه شکل‌گیری و مکان‌یابی مراکز تجاری که جایگزین مفهوم سنتی بازار شده دچار مشکل می‌شوند. هم‌چنین درنگی در مفهیمی همچون مقوله بلندمرتبه‌سازی و بازتعریف مفهوم محله و خلق مفهوم جدیدی از مجتمع‌های زیستی با توجه به نیازها و اهداف جامعه شهری اسلامی از دیگر مباحث قابل‌تأمل در شهرهای کنونی است که صاحب‌نظران و تصمیم‌گیران شهری را در فقدان و ضعف زیرساخت‌های نظری متقن دچار سردرگمی و استیصال می‌کند.

در رویکرد عرفانی شهر اسلامی صورتی ذهنی و مفهومی یگانه است که مبانی، ارکان، الگو و صفات آن از کلام الهی قابل دریافت و تدوین است. این صورت ادراکی با توجه به شرایط دوران و سرزمین (اعم از شرایط و امکانات اقتصادی، فن‌آوری، سیاسی، آداب، رسوم، سنن و ...) به‌شرط عدم تقابل و تناقض با تعالیم، اصول و ارزش‌های اسلامی، مصداق و تجلی و جلوه خاص خویش را دارد. به‌این‌ترتیب، هر شهری به‌اندازه‌ای اسلامی است که بتواند آن شهر اسلامی را که ساخته‌شده و مدیریت‌شده توسط انسان کامل و محل زیست اوست را متجلی و متجسد سازد، عالی‌ترین نسخه شهر اسلامی، شهر فضای حیات طیبه انسان که مطابق آنچه خدایش گفته است و فطرتش به آن می‌خواند در زندگی دنیایی خویش مشی می‌کند.

با توجه به مباحث مطرح در حوزه حاکمیت و مدیریت شهر اسلامی، اهمیت شهر در اسلام تنها به منافع آن محدود نمی‌شود، بلکه وجود شهر برای دولت اسلامی به‌عنوان یک ضرورت تلقی می‌گردد. در شهر، وظایف و آرمان‌های دولت اسلامی تبلور یافته و امکان تحقق فرمان‌ها و اجرای مقررات صادره از سوی دولت اسلامی فراهم می‌آید. از این‌روست که شهر در دولت اسلامی مقامی خاص دارد و در تمامی دوران اسلامی - صرف‌نظر از مکان یا زمان پرداختن به شهر، سازمان دادن به آن و یا پایه نهادن آن از مشغولیات ذهنی، ارمانی و قدرت‌نمایی دولت اسلامی در آغاز و دول اسلامی در روزگاران بعدی بوده است» (حییبی، ۱۳۸۳). یک شهر اسلامی، اولاً و قبل از هر چیز، مکانی بود که امور حکومتی در آن انجام می‌شد. بر این اساس حکومت مرکزی و شهر در جهان اسلام ارتباطی متفاوت از سایر حکومت‌ها و شهرهای دیگر، با یکدیگر داشتند. تسلط حکومت بر اداره شهر ریشه در این تفکر اسلامی نسبت به شهر و سایر شرایط اجتماعی و سیاسی مناطق اسلامی دارد و تفاوت اسلام با دیگر ادیان در آن است که پیامبر اسلام برای تبلیغ و پیاده‌سازی آن تشکیل حکومت داد. بنابراین شهر همواره برای اسلام محترم شمرده شده است و شهروندان آن که مؤمنان و مسلمانان و یا کسانی هستند که زیر پرچم اسلام زندگی می‌کنند. می‌بایست راه رسیدن به کمال را بیمایند و کرامت انسانی ایشان حفظ شود. از دیرباز و در طی ازمه مختلف پدیده مشترک بین سکونت‌گاه‌های انسانی (شهری-روستایی) در

دوران اسلامی، تمایل به سوی نوعی از تعادل بوده که اغلب در بین حاکمان و مردم و در یک پس‌زمینه فرهنگی به‌عنوان ارزش مطرح بوده است. اگرچه این ارزش گاه از سوی صاحبان قدرت زیر پا گذاشته می‌شد؛ ولی این امر از پذیرش و اقبال این ارزش در میان جامعه نمی‌کاست. اصولاً یکی از مهم‌ترین معیارهای قضاوت و ابزار محک در مورد قدرتمندان توسل و نزدیکی به این مهم و یا دوری آن‌ها از همین توازن و تعادل مورد باور جامعه بوده است و قرابت با آن موجب ارتقای جایگاه و مقبولیت فرد در اجتماع بوده است.

انسان موجودی اجتماعی است و برای زندگی اجتماعی که امری ضروری و بدیهی است به نظم نیاز دارد تا بتواند ضمن تأمین نیازهای خویش با سایرین تعامل مطلوب داشته باشد و با مشارکت در اجتماع زندگی کند. تحقق نظم اجتماعی، فقط از طریق قوانینی جامع امکان‌پذیر است که وحدت اجتماعی و مرزهای اعتقادی را رعایت نمایند.

در نگاه فقهی به موضوع دین اسلام دارای نظم جامع شامل قوانین شریعت و احکام اسلامی برگرفته از آیات قرآن و احادیث پیامبر علیه و امامان معصوم است که نظم شهر اسلامی را تبیین می‌کند. یکی از مهم‌ترین قواعد تنظیم‌کننده روابط اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در شهر اسلامی همان قوانین و احکام شریعت از جمله قاعده حلال و حرام است که به رفتارهای تعاملات و امور مسلمانان در شهر اسلامی اجتماعی نظم می‌بخشد. نظم اجتماعی می‌بایست در اموری همچون نحوه حضور افراد در اجتماع، دادوستد، خرید و مصرف، گردش و تفریح قابل ملاحظه باشد.

قواعد و احکام شریعت شامل باید‌ها، نبایدها، شایسته‌ها و بایسته‌هایی است و تحقق آن‌ها در شهر به‌ویژه در بعد اجتماعی، شکل و محتوای آن را به اصول دین اسلام پیوند زده و در شهر اسلامی به جلوه درمی‌آید؛ بنابراین مبانی نظم اجتماعی در شهر اسلامی همان قوانین شریعت اسلامی است که در اصول و فروع دین اسلام به‌صراحت بیان شده است. همچنین تحقق نظم اجتماعی در شهر اسلامی در عرصه عمل، به کیفیت مدیریت و حکمرانی معطوف به قوانین شریعت و پایبندی اجتماع به قوانین شریعت بستگی دارد. این احکام در وضعیت کنونی شهر مسلمانان، با چالش جدی مواجه است که نیازمند تعمیق و آسیب‌شناسی است، به‌طوری‌که ادامه روند فعلی می‌تواند به بروز محتوای ناهمخوان با شریعت و احکام اسلامی منجر شود.

در نگاه فلسفی می‌توان چارچوب آرمان‌شهر اسلامی را این‌گونه از افکار ملاصدرا استخراج کرد: آرمان‌شهر اسلامی، ویژگی‌های فیزیکی مشخصی ندارد؛ گویی هرچایی و با هر مشخصات فیزیکی می‌تواند آرمان‌شهر شیعی باشد، از چنین گزاره‌ای می‌توان استنباط نمود که آرمان‌شهر شیعی سپری انفسی است و با جغرافیای مکانی و زمانی نسبتی ندارد. ملاصدرا بر اساس آنچه سهروردی ساحات وجود انسان می‌خواند، حس، خیال، عقل، دل‌وجان را به‌عنوان مراتب وجودی انسان قلمداد می‌کند و از این دیدگاه، به نظر می‌رسد آرمان‌شهر شیعی، از نگاه متفکرین موردبررسی عمدتاً در مرتبه دل‌وجان قرار می‌گیرد، و مرتبه‌ای تجربیدی است که به چشم نمی‌آید. بنابراین مراد از آرمان‌شهر عمدتاً جامعه‌ای آرمانی است که اعضایش دل‌وجان هوشیاری دارند و از هوا و هوس‌های نفسانی گذر کرده‌اند. بنابراین می‌توان آرمان‌شهر شیعه را جامعه‌ای آرمانی تعریف نمود که اصولی واحد، فرازمانی و فرامکانی دارد اما در هرزمانی به‌مقتضای زمانه، لباسی نو بر تن می‌کند. این جامعه آرمانی در هر مکانی می‌تواند مستقر باشد و محدودیتی و دستورالعملی برای فرم و فضای آن وجود ندارد. گویی آرمان‌شهری شیعه، تعیین تکلیف این مورد را به زمینه واگذار نموده است.

در نتیجه می‌توان گفت آرمان‌شهر اسلامی بیش‌تر به محتوای آرمان‌شهر که همان تهذیب فرد و جامعه و روابط آن‌هاست می‌پردازد و قالب کالبدی را به کناری می‌نهد. در واقع، آرمان‌شهر شیعی، در بعد وجودی مطرح است و جغرافیا و تاریخ مشخصی ندارد، بلکه در همه مکان‌ها و زمان‌ها به‌شرط تهذیب اخلاقی فرد و جامعه، قابل حصول است. تفاوت در نگاه فلسفی ملاصدرا و نگاه عرفانی آیت‌الله جوادی آملی نیز در نقطه آغاز حرکت است که اولی آن را از جامعه و نهادهای اجتماعی آن به‌ویژه رهبر و ولی آن می‌داند و دومی آن را از تهذیب و تزکیه فردی.

برای آرمان‌شهر اسلامی و تأکید بر معماری و شهرسازی بومی و زمینه‌گرا (رعایت فرهنگ بومی، شرایط سرزمینی، وضعیت اقتصادی، فناوری‌های در دسترس و سایر شرایط زمانی و مکانی) در توافق با اصول و معیارهای دینی از آنجاکه آرمان‌شهر همواره جهت ایده آلی پدیده را نشانگر است، می‌تواند مسیر حرکت به سمت صلاح و بهبودی را مشخص کند. بنابراین شناسایی و کشف مؤلفه‌های آرمان‌شهر شیعی از میان اندیشه‌های بزرگان تشیع، می‌تواند مسیر مستقیم حرکت جامعه به سمت سعادت را روشن نماید. بر اساس مطالعات و تحلیل صورت گرفته، با توجه به مسائل موجود و عدم دستیابی به تعریفی جامع از مفهوم شهر اسلامی، می‌توان گفت نظر به کثرت نظریه‌ها و دیدگاه‌های مطرح در این حوزه که متکثر بوده و هریک رو به‌سویه و نگرشی متفاوت داشته و درعین حال کامل نیستند، در پرداختن به چیستی شهر اسلامی، آنچه خلاً آن بیش از همه محسوس است، لزوم دستیابی به نقطه‌ای

مشترک و بنیادین در حوزه نظری است تا بتوان شالوده اقدامات شهرسازی اسلامی را بر آن بنیان نهاد. مفهومی نظری که قابلیت پاسخگویی به نیازهای روز و معضلات موجود شهر و شهرسازی بوده و قابلیت بهره‌برداری در بازه‌های مختلف جغرافیایی و زمانی را داشته باشد. شهر اسلامی به تعبیری دربرگیرنده تمامی تعاریفی است که در این پژوهش بررسی و طرح شده‌اند ولیکن هیچ‌یک از آراء موجود به‌تنهایی تعریفی مجمل از این مفهوم را به دست نمی‌دهند. درواقع ما نیازمند ارائه تعریفی کل‌نگر هستیم که ضمن حذف کج‌فهمی‌ها و پوشش دادن به دیدگاه‌های موجود، قابلیت ظهور و بروز در ازمنه و امکانه مختلف را دارا باشد. بر اساس نتایج به‌دست‌آمده در این پژوهش و نظر به اینکه فلسفه ابزاری قدرتمند برای ارائه زیرساخت‌های نظری در حوزه‌های علمی است، بهره‌مندی از فلسفه اسلامی جهت ارائه مفهوم و چستی شهر اسلامی، انسجام مورد انتظار را در اختیار می‌گذارد. در این میان حکمت متعالیه می‌تواند چراغ راه باشد. زیرا که فلسفه ملاصدرا آموزه‌ای از آموزه‌های کلامی، فلسفی، تفسیری، روایی و عرفانی است، و با تأمل در این فلسفه باید گفت سه روش عقلی، شهودی و وحیانی مبنای شکل‌گیری و شکوفایی اندیشه ایشان بوده است. وی به روش قیاسی پای بند بود و آنچه را دریافت می‌کرد با برهان و استدلال عقلی به اثبات می‌رساند و با استمداد از قوه کشف و شهود، به آن قطعیت می‌داد و در نهایت، نتایج حاصل از آن دو را پس از عرضه به قرآن کریم و یافتن مؤیدی از کلام وحی، قابل‌اعتماد می‌دانست، و آنچه را مغایر کلام خداوند می‌یافت، شایسته طرد و از آن دوری می‌جست (کریمی و خان‌محمدی، ۱۳۹۳).

با توجه به آرای ملاصدرا در تعیین جایگاه و منزلت حیات دنیوی در حکمت متعالیه، می‌توان گفت که حضور انسان در جامعه سیاسی و مشارکت وی در آن، یکی از منازل سیر استکمالی وی است. ملاصدرا با این بیان، اصول عرشی را با نظام فرشی هماهنگ می‌کند و نشان می‌دهد که حیات دنیایی شأنیست قداست دارد و ظهور همه‌اسما و صفات ربوبی و برخوردار از همه کمالات ممکن نیست مگر با حضور در اجتماع. مراتبی از عدالت و حکمت، رحمت و قهر، علم و بسیاری دیگر. (بهروان و حسینی، ۱۳۹۱) یکی از ویژگی‌های انسان در حکمت متعالیه مدنی الطبع بودن است. مدنی بودن بدین معناست که انسان ذاتاً هم سیاسی است و هم اجتماعی و از همین رو به باهم زیستن و شهرسازی و تشکیل حکومت مبادرت می‌ورزد و در غیر این صورت نابود می‌شود و از میان خواهد رفت. اگر جامعه متعالیه همان جامعه یا مدینه فاضله باشد، ویژگی مهم آن عبارت است از اینکه «همه شهرهای آن امت یکدیگر را بر نیل غایت حقیقی و خیر حقیقی اعانت می‌کنند» در مدینه فاضله اخلاق و ملکات مردم، به‌طور ارادی، به‌جا آورده می‌شود؛ یعنی مردم، باینکه به لحاظ فطرت و طبع متفاوت‌اند در رسیدن به خیر حقیقی و گزینش اخلاق متعالی هماهنگی دارند. صدرا حکومت عادلانه را سبب تقسیم و توزیع عادلانه زمین‌ها و اموال میان افراد و جلوگیری از جنگ و جدال و دشوار شدن امر حیات و نیز جلوگیری از برهم خوردن شرایط عبادت و سلوک خداوند و غفلت از یاد وی می‌داند (کیخا، ۱۳۹۲) عدالت، نزد ملاصدرا آموزه‌ای اساسی است و از آنجا که انسان‌ها به‌حکم ضرورت، از نظر خلقت و عادات و اخلاق مختلف‌اند، در نتیجه، این اختلافات، همواره اجتماع و عدالت اجتماعی را تهدید می‌کند و باعث هرج‌ومرج و اختلال در نظام جامعه می‌شود؛ از این‌رو نخستین واکنش انسان در برابر اختلاف، از نظر ملاصدرا وضع قانون است؛ قانونی که حق هر صاحب حقی را به او اعطا کند و قانون‌شکنان را وادار سازد آن را بپذیرند. (آشتیانی، ۱۳۵۴) وی گذشته از اینکه در مقام تشریح، بعثت انبیا را در جهت اقامه عدل تبیین می‌کند و وضع قوانین عادلانه از سوی آنان را سبب حفظ نظام جامعه می‌داند، (آشتیانی، ۱۳۶۰)

از این‌رو «شهر اسلامی» مفهومی نسبی است و نمی‌توان به‌صراحت در مورد هیچ شهری قضاوت نموده و آن را اسلامی و یا غیر اسلامی خواند و یا شهری کاملاً اسلامی احداث نمود. آنچه حائز اهمیت است تلاش برای قرارگیری در مسیر صحیح و تحقق اصلی‌ترین ویژگی شهر اسلامی یعنی عدالت است تا ساکنان شهر در مسیر کمال خویش حرکت نمایند. هرچه شهری بتواند بیشتر زمینه‌های تحقق عدالت در عرصه‌های اجتماعی، اقتصادی و کالبدی را فراهم نماید بیشتر به این مفهوم نزدیک شده و هر چه در این مسیر کمتر توفیق یابد؛ از مفهوم شهر اسلامی فاصله خواهد گرفت.

از دیدگاه ملاصدرا برای بقا و دوام اجتماع، وجود قانون مورد توافق همگان که به عدالت رفتار کند، ضروری است. بدیهی است چنین قانونی، تنها شرع مقدس است؛ زیرا به مصالح اعضای جامعه وقوف دارد و هر آنچه برای سعادت و کمال آن‌ها ضرورت دارد، پیش‌بینی کرده و از ویژگی‌هایی چند برخوردار است (کریمی و خان‌محمدی، ۱۳۹۳) بدین گونه، فلسفه تشکیل حکومت نزد ملاصدرا اقامه عدالت است. (آشتیانی، ۱۳۵۴) از طرفی صدرالمآلهین نظام عالم تکوین را نیز مبتنی بر محور عدالت دانسته و می‌گوید: «رفع نیازمندی‌های اولیه زندگی، اختصاص به بعضی از اعضای جامعه ندارد، بلکه عنایت الهی شامل همه اعضا است.» (آشتیانی، ۱۳۶۰) این نکته از اهمیت عدالت اجتماعی نزد ملاصدرا حکایت می‌کند که تحت هیچ شرایطی نباید افراد انسانی را از رسیدن به نیازهای اولیه حیاتشان بازداشت و لذا هر عملی که به این محدودیت منجر گردد، خواه از طرف افراد یا گروه‌ها و یا حاکمیت صورت گیرد، از

نظر ایشان مذموم و در تقابل با نظام تکوین است، چراکه عنایت الهی شامل همه انسان‌هاست و همه بدن‌ها برای حفظ سلامتی، نیاز به تأمین معاش دارند و ممانعت از آن، خلاف مصلحت الهی است؛ از این رو یکی از وظایف حکومت، ایجاد فرصت برابر برای بهره‌مندی همه اعضا از حقوق حقه‌شان و اهتمام در حفظ و مراقبت از آن است. (آشتیانی، ۱۳۵۴) شهر و جامعه شهری دوران اسلامی بخصوص در ایران -در طول تاریخ در کلیت و در اجزا همواره به دنبال هدایت روندها و فرایندها و کلیت محیط به سوی نوعی از تعادل بوده است. این شهرها شوق عدالت‌خواهی را چه در کالبد و چه در پس‌زمینه فرهنگی شهر همواره به نمایش می‌گذاشته است و بالینکه در اغلب دوره‌ها رابطه حاکمیت‌ها و اصحاب قدرت با توده‌های مردم خصمانه بوده است، این امر تأثیری در روحیه عدالت‌طلب مسلمانان و عامه افراد نداشته است. «شهر اسلامی» شهری است که توسط مؤمنان و با توجه به جهان‌بینی توحیدی آنان ساخته می‌شود و در آن به مضامین جنبه‌های کالبدی (ارتباط اسلامی با عالم) و جنبه‌های رفتاری (اخلاق و رفتار اسلامی)، در جهت برآوردن نیازهای معنوی، جسمی و روحی مردم در شهر اسلامی توجه ویژه می‌شود (سجاذزاده و موسوی، ۱۳۹۳).

بنابراین یکی از بارزترین ویژگی‌های شهری که به سوی مفهوم شهر اسلامی در حرکت است، آن است که در آن همه اعضا و شهروندان بایستی چه به لحاظ معیشت و چه به لحاظ دسترسی به امکانات و منابع موجود از فرصت‌های برابری برخوردار باشند. و تمامی اقشار جامعه اعم از کودک و جوان و سالمند و زن یا مرد، سالم یا کم‌توان بتوانند بی‌هیچ محدودیتی در عرصه جامعه و در بستر شهر توان و مجال حضور و سیر به سوی کمال خویش را بیابند. در واقع شهر اسلامی ظرفی است که فرصت استکمال را برای مظلوف خویش که شامل افراد انسانی و روابط میان آن‌هاست فراهم می‌آورد.

نظر به اینکه در هستی‌شناسی صدرایی، سایه عدالت بر تمام عوالم گسترده است. در این رویکرد، عدالت صرفاً یک مقولهٔ این جهانی و قراردادی اعتباری نیست، بلکه یک امر حقیقی و عینی است که نه‌تنها در عالم دنیوی و مرتبهٔ حسی وجود بلکه در مراتب برزخی و عقلانی (عالم برزخ و آخرت) نیز منشأ اثر و فایده است. این‌گونه عدالت اقتضاء می‌کند که به تعبیر صدرالمتألهین، هر آن کس که امروز دلش کسب نور معرفت نکرده باشد و به علم زنده نگردیده، در آن روز که این نور محسوس چون نور آفتاب و ماه و غیر آن، باطل و خاموش گردد، وی در ظلمات افتد (امامی جمعه و گنجور، ۱۳۹۲) برای تحقق شهر اسلامی نیز افراد جامعه بایستی در سایه عدالت از ظلمت به سوی نور در حرکت باشند و نور چیزی نیست جز علم و آگاهی. هرچه اقشار جامعه آگاه‌تر شوند و مسیرشان برای کسب علم هموارتر شود؛ آن جامعه در مسیر صحیح سیر به سوی کمال قرار خواهد گرفت.

لذا به‌عنوان برآیندی از بررسی‌های صورت گرفته می‌توان بیان داشت در شهر اسلامی وجود تعادل فضایی چه به لحاظ کالبدی و چه به لحاظ معنایی (در سخت‌افزار و نرم‌افزار یک شهر)، حلقه گمشده و رابط مفهومی کلیه مباحث مطرح در این حوزه است که هر یک از منظری به این موضوع پرداخته‌اند و در دستیابی به مفهومی همسو کمتر توفیق داشته‌اند. ارزش‌های دینی و باورهای موجود در مکتب اسلام و تأکیدات فلسفه اسلامی همه در راستای ایجاد، تقویت و حفظ و پاسداشت این تعادل است. این تبیین را می‌توان گمشده مطالعات در طی یک‌صد سال اخیر دانست. امروز ضروری است به‌جای تلاش برای تکرار عینی عناصر و عملکردهای شهرهای اسلامی در گذشته که بالطبع سازگاری لازم با اقتضائات روز را نداشته و شهر اسلامی را ناتوان از پرداختن به مسائل امروزی شهرسازی می‌نمایند اقدام به اخذ چرایی این شکل‌گیری‌ها و روابط موجود که همانا در راستای تجسم و خلق عدالت و تعادل در بسترهای مکانی و زمانی و در زمینه ارتباطات بشری و مدیریتی مختلف بوده است؛ نموده و در اقدامات شهرسازانه امروزی به کار بریم. از جمله ابزارهای تعادل بخشی به شهر و جامعه به‌صورت توأم می‌توان به مفاهیمی چون وقف، احسان و خیرات و تأمین خدمات عمومی از محل سرمایه‌های اجتماعی، روابط عمیق همسایگی، حمایت از سالمندان، ایتم، کم‌توانان جسمی و کودکان به‌عنوان امر ساریه و جاریه نام برد که خود منجر به پخشایش عادلانه امکانات در شهر و تأثیر بر کالبد نیز می‌گشت.

منابع

- ابراهیمی دینانی، غلامحسین. (۱۳۹۲). *ماجرای تفکر فلسفی در اسلام* (جلد دوم). تهران: طرح نو.
- احمدی‌پور، زهرا و قادری‌حاجت، مصطفی. (۱۳۹۵). *ساماندهی و آمایش سیاسی فضای شهری*. تهران: انتشارات سمت.
- آشتیانی، سیدجلال‌الدین (ویراستار). (۱۳۶۰). *الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه*. تهران: نشر دانشگاهی.
- آشتیانی، سیدجلال‌الدین (ویراستار). (۱۳۵۴). *المبدأ و المعاد*. تهران: انجمن حکمت و فلسفه ایران.
- اشرف، احمد. (۱۳۵۳). ویژگی‌های تاریخی شهرنشینی در ایران. *نامه علوم اجتماعی، مجله دانشکده علوم اجتماعی و تعاون دانشگاه تهران*، ۱(۴)، ۴۹-۷.

- افضلی، عبدالرئوف و لکزایی، نجف. (۱۳۹۲). آرمان شهر ملاصدرا؛ چپستی، ارکان و ویژگی‌ها. *علوم سیاسی (باقرالعلوم)*، ۱۶(۶۳)، ۶۱-۸۲.
- امامی جمعه، سید مهدی و گنجور، مهدی. (۱۳۹۲). عدالت پژوهی در حکمت متعالیه (بررسی جایگاه، ابعاد و لوازم وجود شناختی عدالت از منظر ملاصدرا). *دو فصلنامه پژوهش‌های هستی‌شناختی*، ۲(۴)، ۶۵-۹۱.
- براتی، ناصر. (۱۳۶۷). *شناسایی اصول و مفاهیم شهرسازی اسلامی*. پایان‌نامه منتشر نشده کارشناسی ارشد. دانشگاه تهران، دانشکده هنرهای زیبا، گروه شهرسازی.
- بمانیان، محمدرضا. (۱۳۹۳). معنا و مفهوم‌شناسی شهر ایرانی-اسلامی؛ مبانی نظری و مصداق‌ها. *فصلنامه شهر پایدار*، ۱(۱)، ۶۹-۸۸.
- بهروان، حسین و حسینی، معصومه سادات. (۱۳۹۱). تأملی در اندیشه سیاسی ملاصدرا. *آموزه‌های فلسفه اسلامی*، ۷(۱۱)، ۵۹-۸۰.
- بیات، بهرام. (۱۳۹۳). رویکرد اسلامی به شهر؛ ویژگی‌های شهر اسلامی. *فصلنامه نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان*، ۴(۱)، ۱۳۷-۱۶۷.
- پوراحمد، احمد و موسوی، سیروس. (۱۳۸۹). ماهیت اجتماعی شهر اسلامی. *فصلنامه مطالعات اسلامی*، ۱(۲)، ۱-۱۱.
- پورجعفر، محمدرضا؛ یگانه، منصور و فراهانی، مریم. (۱۳۹۵). رویکردی تحلیلی بر تأثیر اندیشه‌ها در معماری و شهرسازی (تحلیل تطبیقی اندیشه‌های فلسفی و حکمی). *معماری و شهرسازی آرمان‌شهر*، ۹(۱۷)، ۱۷۳-۱۸۳.
- حبیبی، سید محسن. (۱۳۸۳). *از شار تا شهر: تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- دنیامالی، احمد و سرور، رحیم. (۱۳۹۶). *برنامه ریزی و مدیریت شهری با رویکرد چشم‌انداز سازی شهری*. تهران: انتشارات دانشگاهی کیان رایانه سبز.
- رحیمی، حسین. (۱۳۸۶). در جستجوی شهر اسلامی پایدار. *بیک نور- علوم انسانی*، ۵(۲)، ۹۰-۹۸.
- زرین کاویانی، عظیم. (۱۳۹۳). *مدیریت شهری با تأکید بر مسائل اجتماعی*. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- سجاذاده، حسن و موسوی، سیده الهام. (۱۳۹۳). ابعاد چپستی‌شناسی و هستی‌شناسی شهر اسلامی از منظر متون اسلامی. *فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، ۱۶، ۵-۱۷.
- سعیدی رضوانی، عباس. (۱۳۶۷). بینش اسلامی و جغرافیای شهری. *فصلنامه تحقیقات جغرافیایی*، ۸، ۷-۴۴.
- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۷۱). *فضاهای ورودی خانه‌های تهران قدیم*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- سلطان‌زاده، حسین و الصیاد، نزار. (۱۳۷۴). تهیه الگو از ساختار شهرهای اسلامی. *تحقیقات اسلامی*، ۱(۲-۱)، ۳۴۱-۳۶۴.
- سلیمی، جلیل و مکنون، رضا. (۱۳۹۷). فراتحلیل کیفی پژوهش‌های علمی ناظر بر مسئله حکمرانی در ایران. *مدیریت دولتی*، ۱، ۱-۳۰.
- شکرانی، رضا. (۱۳۸۷). مهندسی فرهنگ اسلامی در مؤلفه‌ها و ویژگی‌های شهرسازی. در *اصغر منتظر القائم، مجموع مقالات نخستین همایش آرمان‌شهر اسلامی (صص. ۲۳۷-۲۶۲)*. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- شماعی، علی. (۱۳۸۹). نقش الگوهای شهرسازی سنتی در شهرسازی مدرن شهر یزد. *فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، ۱، ۹۳-۱۰۵.
- صفایی‌پور، مسعود و سجادیان، مهیار. (۱۳۹۴). جستاری بر تحولات و تطورات مفهوم شهر اسلامی. *فصلنامه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری چشم‌انداز زاگرس*، ۷(۲۴)، ۱۵۹-۲۰۵.
- ضرابی، اصغر؛ غلامی بيمرغ، یونس و حاج بنده افوسی، مسعود. (۱۳۸۷). بررسی تاریخی از ساختار کالبدی شهرهای اسلامی با تأکید بر ایران، در *اصغر منتظر القائم، مجموع مقالات نخستین همایش آرمان‌شهر اسلامی (صص. ۲۶۳-۲۸۵)*. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- عالی، علیرضا. (۱۳۸۸). آسیب‌شناسی فرهنگ و آیین‌های تمدن اسلامی از دیدگاه سید حسین نصر. *تاریخ‌پوهان*، ۱۸، ۴۳-۷۷.
- عمران زاده، بهزاد. (۱۳۹۴). *تبیین عدالت فضایی در شهر آرمانی اسلام*. پایان‌نامه منتشر نشده دکتری تخصصی. دانشگاه تهران، جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری.
- فارابی، ابونصر. (۱۳۵۸). *سیاست مدینه*. ترجمه سید جعفر سجادی. تهران: انتشارات طهوری.
- فلاح منشادی، الهام. (۱۳۹۰). مسکن در شهر اسلامی از نگاه نهج البلاغه. در *اولین همایش ملی معماری و شهرسازی اسلامی*. تبریز: دانشگاه هنر تبریز.
- فلاح، سمیه. (۱۳۹۰). *برساخت مفهوم شهر اسلامی. فصلنامه مطالعات شهر ایرانی-اسلامی*، ۱(۳)، ۳۵-۴۴.
- کوننو، پائولو. (۱۹۸۶). *تاریخ شهرسازی جهان اسلام*. ترجمه سعید تیزقلم زنوزی. تهران: انتشارات وزارت مسکن و شهرسازی سازمان عمران و بهسازی شهری.
- کیخا، نجمه. (۱۳۹۲). اخلاق و سیاست در حکمت متعالیه. *پژوهش‌های سیاست اسلامی*، ۱(۲)، ۱-۲۱.
- کریمی، محمدکاظم و خانمحمدی، کریم. (۱۳۹۳). رویکردهای سیاسی اجتماعی در فلسفه ملاصدرا. *سیاست متعالیه*، ۲(۵)، ۸۳-۱۰۲.
- لطفی، حیدر؛ عدالت‌خواه، فرداد؛ میرزایی، مینو و وزیرپور، شب بو. (۱۳۸۹). مدیریت شهری و جایگاه آن در ارتقاء حقوق شهروندان. *فصلنامه جغرافیای انسانی*، ۱(۱)، ۱۰۱-۱۱۰.

- محمدی، جمال؛ موبدفر، سعیده و صفرآبادی، اعظم. (۱۳۹۱). شهر اسلامی، شهری ورای گنبد و مناره. *فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، ۹، ۳۶-۲۵.
- مرتضی، هشام. (۲۰۰۵). *اصول سنتی ساخت و ساز در اسلام*. ترجمه ابوالفضل مشکینی و کیومرث حبیبی. (۱۳۹۳). تهران: انتشارات مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.
- مروتی، سهراب و دارابی، فرشته. (۱۳۹۳). واکاوی مدل ارزیابی شهر اسلامی با رویکردی بر قرآن کریم (نمونه مورد ارزیابی: شهر ایلام). *فصلنامه قرآن و علوم بشری*، ۳(۲)، ۵۳-۷۶.
- مسعود، محمد و بابائی سالانقوج، احسان. (۱۳۹۴). تحلیلی بر مطالعه شکل شهر اسلامی. *فصلنامه مطالعات شهر ایرانی-اسلامی*، ۱۹، ۵-۱۴.
- مشکینی، ابوالفضل و رضایی مقدم، علی. (۱۳۹۳). بررسی مؤلفه‌ها و شاخص‌های شهر اسلامی با تأکید بر نقش و اهمیت فرهنگ‌سازی در تحقق الگوی شهرسازی اسلامی-ایرانی. *فصلنامه شهر پایدار*، ۱(۱)، ۳۷-۶۸.
- نقی زاده، محمد. (۱۳۷۷). صفات شهر اسلامی در متون اسلامی. *هنرهای زیبا*، ۴(۵)، ۴۷-۶۱.
- نقی زاده، محمد. (۱۳۸۰). جهان‌بینی اسلامی، توسعه پایدار و شهرهای بیابانی ایران. *مجله محیط‌شناسی*، ۲۷، ۶۱-۷۷.
- نقی‌زاده، محمد. (۱۳۸۳). بازه‌های شهر و معماری اسلامی. *فصلنامه فرهنگستان علوم*، ۲۶(۲۷)، ۴۳-۷۴.
- نقی‌زاده، محمد. (۱۳۸۹). تأملی در چیستی شهر اسلامی. *فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، ۱، ۱-۱۴.
- نقی‌زاده، محمد. (۱۳۹۴). آموزه‌های قرآنی و شهر آرمانی اسلامی. *فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی*، ۳(۷)، ۴۶-۶۷.

References

- Abu-Lughod, J. L. (1987). The Islamic city—Historic myth, Islamic essence, and contemporary relevance. *International Journal of Middle East Studies*, 19(2), 155-176.
- Afzali, A. R., & Lakzaei, N. (2012). Utopia of Mulla Sadra; What it is, elements and features. *Political Science (Baghral Uloom)*, 16(63), 61-82. (in persian)
- Ahmadipour, Z., & Qaderi-Hajat, M. (2015). *Organization and political arrangement of urban space*. Tehran: Samt Publications. (in persian)
- Alami, A. (2009). Pathology of culture and rituals of Islamic civilization from Seyyed Hossein Nasr's point of view. *Tarikhphohan*, 18, 43-77. (in persian)
- Ashraf, A. (1974). Historical characteristics of urbanization in Iran. *Journal of Social Sciences, Journal of Faculty of Social Sciences and Cooperation, University of Tehran*, 1(4), 7-49. (in persian)
- Ashtiani, S. J. (Ed). (1975). *al-Mubadd wa al-Ma'a*. Tehran: Iranian Wisdom and Philosophy Association. (in persian)
- Ashtiani, S. J. (Ed). (1981). *al-Shawahid al-Rabubiyah in al-Manahij al-Attawiyah*. Tehran: University Press. (in persian)
- Bamania, M. R. (2013). The meaning and conceptualization of the Iranian-Islamic city; Theoretical foundations and examples. *Stable City Quarterly*, 1(1), 69-88. (in persian)
- Barati, N. (1988). *Identifying the principles and concepts of Islamic urban planning* (Unpublished master's thesis, University of Tehran). (in persian)
- Bayat, B. (2013). Islamic approach to the city; Characteristics of the Islamic city. *Quarterly Journal of Social Theories of Muslim Thinkers*, 4(1), 137-167. (in persian)
- Behrvan, H., & Hosseini, M. S. (2012). A reflection on Mullah Sadra's political thought. *Teachings of Islamic Philosophy*, 7(11), 59-80. (in persian)
- Cuneo, P. (1986). *The history of urban development in the Islamic world* (S. Tizghalam, Trans.). Tehran: Publications of the Ministry of Housing and Urban Development, Civil and Urban Improvement Organization. (in persian)
- Dunyamali, A., & Sarwar, R. (2016). *Urban planning and management with an urban landscape approach*. Tehran: Kian Computer Sabz Academic Press. (in persian)
- Ebrahimi Dinani, G. (2012). *The story of philosophical thinking in Islam* (Volume II). Tehran: Tarhe No (in persian)
- Emami Juma, S. M., & Ganjour, M. (2012). Researching justice in transcendental wisdom (investigating the position, dimensions and cognitive existence of justice from the point of view of Mulla Sadra). *Two quarterly journals of ontological research*, 2(4), 65-91. (in persian)
- Falahat, S. (2013). Constructing the Concept of the Islamic City. *Iranian-Islamic City Studies Quarterly*, 1(3), 35-44. (in persian)

- Fallah Manshadi, E. (2018). Housing in the Islamic city from the perspective of Nahj al-Balagheh. In *The first national conference on Islamic architecture and urban planning*. Tabriz: Tabriz Islamic Art University. (in persian)
- Farabi, A. N. (1979). *Politics of Medina* (S. J. Sajjadi, Trans.). Tehran: Tahori Publications. (in persian)
- Habibi, S. M. (2013). *From flux to the city: a historical analysis of the concept of the city and its physical appearance*. Tehran: Tehran University Press. (in persian)
- Karimi, M. K., & Khanmohammadi, K. (2013). Social political approaches in Mulla Sadra's philosophy. *Sublime Politics*, 2(5), 83-102. (in persian)
- Kikha, N. (2012). Ethics and politics in transcendental wisdom. *Islamic political research*. 1(2), 1-21. (in persian)
- Lapidus, I. M. (1973). The Evolution of Muslim Urban Society. *Comparative Studies in Society and History*, 15(1), 21-50.
- Lotfi, H., Adalatkhah, F., Mirzaei, M., & Wazirpour, S. (2010). Urban management and its place in promoting the rights of citizens. *Human Geography Quarterly*, 2(1), 101-110. (in persian)
- Maruti, S., & Darabi, F. (2013). Analyzing the evaluation model of the Islamic city with an approach to the Holy Qur'an (evaluated example: the city of Ilam). *Qur'an and Human Sciences Quarterly*, 3(2), 53-76. (in persian)
- Massoud, M., & Babaei Salanqoch, E. (2014). An analysis on the study of the shape of the Islamic city. *Iranian-Islamic City Studies Quarterly*, 19, 5-14. (in persian)
- Meshkini, A., & Rezaei Moghadam, A. (2013). Investigating the components and indicators of the Islamic city with an emphasis on the role and importance of culture in the realization of the model of Islamic-Iranian urban development. *Stable City Quarterly*, 1(1), 37-68. (in persian)
- Mohammadi, J., Movidfar, S., & Safarabadi, A. (2011). The Islamic city, a city beyond the dome and minaret. *Iranian Islamic City Studies Quarterly*, 9, 25-36. (in persian)
- Morteza, H. (2005). *Traditional principles of construction in Islam* (A. Meshkini & K. Habibi, Trans.). Tehran: Publications of the Urban Planning and Architecture Study and Research Center. (in persian)
- Naghizadeh, M. (1998). Attributes of the Islamic city in Islamic texts. *Honar-Ha-Ye-Ziba*, (4-5), 47-61. (in persian)
- Naghizadeh, M. (2001). Islamic worldview, sustainable development and desert cities of Iran. *Journal of Environment*, 27, 61- 77. (in persian)
- Naghizadeh, M. (2004). Features of the city and Islamic architecture. *Quarterly Journal of Academy of Sciences*, (26-27), 43-74. (in persian)
- Naghizadeh, M. (2010). A reflection on what the Islamic city is. *Iranian Islamic City Studies Quarterly*, 1, 1-14. (in persian)
- Naghizadeh, M. (2014). Quranic teachings and Islamic ideal city. *Islamic Architecture Research Quarterly*, 3(7), 46-67. (in persian)
- Omranzadeh, B. (2014). *Explanation of spatial justice in the ideal city of Islam* (Unpublished doctoral dissertation, University of Tehran). (in persian)
- Pourahmad, A., & Mousavi, S. (2010). The social nature of the Islamic city. *Quarterly Journal of Islamic Studies*, 1(2), 1-11. (in persian)
- Pourjafar, M. R., Yeganeh, M., & Farahani, M. (2015). An analytical approach on the influence of ideas in architecture and urban planning (comparative analysis of philosophical and legal ideas). *Utopia Architecture and Urbanism*, 9(17), 173-183. (in persian)
- Rahimi, H. (2007). In search of a sustainable Islamic city. *Pik Noor - Human Sciences*, 5(2), 90-98. (in persian)
- Raymond, A. (2008). The Spatial Organization of the City. In S. K. Jayyusi, R. Holod, A. Petruccioli & A. Raymond (Eds.), *The City in the Islamic World* (pp. 47-70). Leiden: Brill.
- Safaipour, M., & Sajjadian, M. (2014). A research on the developments and developments of the Islamic city concept. *Zagros Landscape Geography and Urban Planning Quarterly*, 7(24), 159-205. (in persian)
- Saidi Rizvani, A. (1988). Islamic Insight and Urban Geography. *Geographical Research Quarterly*, 8, 7-44. (in persian)
- Sajjadzadeh, H., & Mousavi, S. E. (2013). Aspects of the essence and ontology of the Islamic city from the perspective of Islamic texts. *Scientific-Research Quarterly Journal of Iranian Islamic City Studies*, 16, 5-17. (in persian)
- Salimi, J., & Maknoun, R. (2017). Qualitative meta-analysis of scientific research on the issue of governance in Iran. *Government Management*, 1, 1-30. (in persian)
- Shamai, A. (2010). The role of traditional urban planning patterns in modern urban planning of Yazd city. *Iranian Islamic City Studies Quarterly*, 1, 93-105. (in persian)

- Shokrani, R. (2008). Islamic culture engineering in the components and characteristics of urban development. In A. Montazer al-Qaim, *Collection of articles of the first conference of Islamic Utopia* (pp. 237-262). Isfahan: University of Isfahan. (in persian)
- Sultanzadeh, H. (1992). *Entrance spaces of old Tehran houses*. Tehran: Cultural Research Office. (in persian)
- Sultanzadeh, H., & Elsayed, N. (1995). Preparing a model of the structure of Islamic cities. *Islamic research*, (1-2), 341-364. (in persian)
- Zarin Kaviani, A. (2013). *Urban management with emphasis on social issues*. Tehran: University Jihad Publications. (in persian)
- Zarrabi, A., Gholami Bimorgh, Y., & Hajbande Afosi, M. (2008). A historical review of the physical structure of Islamic cities with an emphasis on Iran. In A. Montazer al-Qaim, *Collection of articles of the first conference of Islamic Utopia* (pp. 263-285). Isfahan: Isfahan University. (in persian)

